

А. ЛЮБЧЕНКО

ЩОДЕННИК

1951

АРКАДІЙ ЛЮБЧЕНКО

ЩОДЕННИК

КНИЖКА ПЕРША

ВИДАВНИЦТВО "НОВІ ДНІ"
Торонто, Онтаріо, Канада
1951.

Обкладинка: М. Дмитренко

Друк: The Basilian Press,
Toronto, Ont., Canada.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Даємо до ласкавої уваги читачів першу книжку “Щоденника” Аркадія Любченка — одного з найвизначніших письменників доби розстріляного ренесансу, одного з найближчих друзів і співробітників Миколи Хвильового, блискучого українського стиліста, автора багатьох талановитих оповідань (в т. ч. й філософської повісти “Вертеп”) одного з творців літературної організації “Вапліте”, сталого співробітника журналів “Вапліте”, “Літературний Ярмарок”, “Пролітфронт” та інших.

“Щоденник”, як і всі твори А. Любченка, написаний стисло, ядерною мовою, гостро, без зайвих відступів, без намагання завинути щось у рожеві папірці, приховати його чи подати у “благородній формі”. Такі способи писання були чужі А. Любченкові: він на чорне говорить чорне, а на біле — біле і ніколи не навпаки.

Першу книжку “Щоденника” ми видаємо з кількома малими пропусками (по одному-два абзаци або й реченні), які нічого не зменшили і нічого не додали б до “Щоденника”. Пропущені місця — це переважно особисті переживання, зв’язані з невдалим одруженням. Отже, можна вважати, що це повне видання першої частини “Щоденника”.

Дуже неприємними для читача будуть інші скорочення і пропуски: скорочення власних імен. Та читач мусить зрозуміти, що в наш час подавати повністю імена навіть тих осіб, які перебувають поза залізною завісою, небезпечно, а тих, що є під засягом влади Росії і її партії — просто смертельно. Тому читач мусить помириться з фактом, що ми подаємо лише ті імена, які згадуються в “Щоденнику” нейтрально, або людей, які вже мертві, або які себе так виявили перед Росією, що їм уже нічого не може ані пошкодити, ані допомогти. Подаємо також повністю імена ворогів України.

Щодо імен діячів нашої культури, які ще перебувають під російською окупацією, то ми або пропускаємо їх зовсім, або ставимо якісь букви, які навіть не є початковими буквами їх імен та прізвищ. Коли ж їх можна розгадати з тексту, то ми пропускаємо те місце

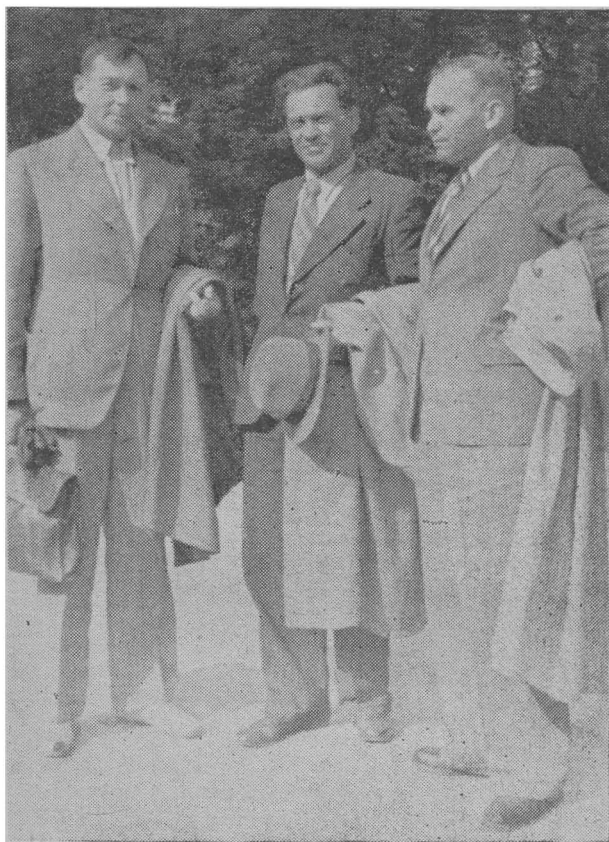
“Щоденника”. З цього треба робити висновок, що обов’язково треба зберегти оригінал “Щоденника” і після звільнення України перевидати його ще раз повністю.

Зазначаємо, що А. Любченко свого “Щоденника” цілком підготував до друку, уважно перечитуючи, поправляючи зміст, а в деяких місцях і мову його. Саме тому ми не робимо жодних редакційних поправок і змін не тільки у змісті, а й у стилі. Ми допустили лише кілька цілком незначних правописних поправок (наприклад, заміна “г” на “ґ” тощо).

Вважаємо, що “Щоденник” Аркадія Любченка є поки що єдиною документальною працею про той важливий перехідний час, час заміни російського окупанта німецьким, і він є дуже повчальним: він вчить нас, де саме шукати ворогів, як вони діяли (і діятимуть у подібних випадках), як ставитиметься наше населення до нової влади і як український провід мусить працювати, щоб забезпечити перемогу України в час повторної зміни окупанта, хоч би він і виступав тепер, як наш союзник. Саме це і було одною з головних причин, що спонукали нас на видання цієї праці А. Любченка. Крім того, видання це потрібно було, щоб забезпечити рукопис від загину, бо вже чимало подібних матеріалів загинуло, а також, щоб розвіяти той брудний наклеп, який з легкої руки ворогів України поширився був тут на американському континенті, що А. Любченко комуніст і ворог України.

Тішимо себе надією, що “Щоденник” знайде свого читача і що видавництво цим виданням справді зробило велику прислугу нашій визвольній справі.

А. Любченко серед письменників: Є. Маланюк (ліворуч), А. Любченко (всередині) та У. Самчук (праворуч) “На Замку” у Львові (липень 1943 р.)

Харків, 2. 11. 1941 р.

Україна воскресає. В руїнах війни, в пожежах, з попелу виникає, як фенікс.

Харків майже наполовину спалений більшовиками, знищений. Я все це бачив. Скільки пережито за останній місяць! А скільки ще попереду: і голод, і холод, і злидні, і кров... Але мій нарід, пройшовши це страшне горнило, знає нового кращого життя. І щоб там не було, а Україна, ставши двадцять п'ять років тому на шлях власної державности, крізь бурі, тортури, знущання і визиск все одно державности не втрачає і тепер починає новий рішучий етап свого ствердження.

Геть від Москви! — чи чуєш, Миколо? Коли б ти був зараз, коли б ти був з нами!

Вчора—дощ, холод. Я — в місті. На Майдані Держпрому величезний натовп, ждуть німецького радія. В цей час з'явилося кілька німецьких салдатів, привели людину з зав'язаними очима. Оголосили, що це шпiон і повісили тут же на балконі колишнього обкому.

Проти будинку "Саламандри" міститься міська управа. Величезна черга до бюро перепусток — реєструються інженери, техніки, лікарі, господарники, учителі. Щоб не стояти в черзі, я силоміць протиснувся до дверей управи, сказав черговому при дверях (якийсь інтелігентний хлопець в українській сорочці), хто я і як мені найшвидше побачитись з бургомiстром п.

К-ом. Моя рішуча поведінка і голосна українська мова справили враження, він запропонував мені написати записку до К-ка і, якщо дозволено буде, обіцяв викликати. Я ждав недовго, мене викликали. В будинкові багато людей, метушня, окремі відділи по кімнатах, сутінь і бруд. Секретарка зустріла мене дуже прихильно, і я зрозумів, що й К-ко мною зацікавився. Справді прийняв він мене дуже чемно, привітно. Він — професор-технолог і був, крім того, директором якогось підприємства. Людина середніх років, рудуватий, на вигляд ніби спокійний, але, видно, стомлений, вже засмиканий. Для мене зразу запропонував і редакційну і видавничу роботу і врешті сам попросив підказати йому, яку б роботу я вважав для себе за доцільну, найкращу. Я обіцяв поміркувати...

...Я сидів з ним три години. Він в цей час безконечно приймав одвідувачів. Сила силенна різних справ. І дуже цікаво.

Прийшов колишній власник готелю “Асторія” К-ко, пропонує швидко відремонтувати цей готель і ще двоє та відкрити ресторани й їдальні. З ним складають договір...

...Вривається група заплаканих жінок з криком, лементом. Вчора згорів Журавлівський базар, підпалений червоними диверсантами. Німці ж одразу взяли 24 чоловіків з прилеглої до базару вулиці, 12 тут же розстріляли, решту взяли на допит. Жінки просять урятувати цих, поки їх ще не розстріляли. (Людей взято загурт, хто під руку потрапив, — може серед них і жодного винного нема). Одразу ж послали урядовців з перекладачами вияснити

справу і, коли можливо, урятувати. Але тут, звичайно, К-ко почуває себе зовсім безсилим.

Прибіг хтось і повідомив, що знайдено кілька десятків тонн жита і ячменю, яких не встигли вивезти більшовики. Доповідають, що 1-й хлібозвод уже одремонтований. Молода жінка в білому кошушку повідомляє, що в місті закопано багато отруйних речовин. Вказує точно де і скільки. Завідувач будівельним відділом доповідає про ремонт електростанції, просить затвердити якусь схему. Безконечно приносять на підпис папірці, перепустки. Входить редакційний робітник нової газети, яка організовується, "Новий Час". Він — колишній співробітник "Соціалістичної Харківщини". К. рекомендує йому мене. Той, коли почув і побачив, остовпів: "Як вам пощастило залишитись?" І просить керувати газетою, але я одмовляюсь. Обіцяю лише активне співробітництво.

Входять двоє німецьких салдатів, доповідають: повішеного на обкомі партизана треба увечорі зняти і закопати. Цю роботу мусять зробити жиди. Але жидів під рукою нема, тому кажуть їм, що цього разу впорається похоронне бюро. Вони записують прізвище К. і, стукнувши каблуками, йдуть геть. К. викликають на нараду до обербургомистра, і я йду додому, взявши перепустку і пообіцявши зайти в понеділок...

...Ми починаємо потроху голодувати.

3. 11. 1941 р.

Сьогодні вдень пішов у місто. На будинковій міській управі — великий шовковий жовто-

блакитний прапор. Я так схвилювався, горло мені стиснуло так, що поспішив далі од людей, збочив у провулок повз “Берестіль” і пройшов по Лимарській повз оперу. Трохи заспокоївся, хоч очі мимоволі були мокрі.

Нарада в редакції. В приміщенні колишніх “Вістей ВУЦВК”. Знаменито! Старі вістянські знайомі. Просять взяти на себе ролю головного редактора, але я не згоджуюсь. Тоді просять взяти відділ літератури й мистецтва та фейлетон. Згода. Потім заходжу до кімнати де працював Блакитний, де жив Тичина і мене проймає треміт...

Зустріч з Коником — пропонує назву газети “Українська Думка”, також — видати журнал для молоді “Українське Юнацтво.”

4. 11. 41.

...На Сумській біля театру “Березіль” відкрилась перша примітивна голярня. Черга стоїть до неї на вулиці. Я вже два місяці не стригся, але вирішив ще заждати.

Розмова з Сл-ом. Потрібна організація українського активу. Організовується українська поліція. В ній чимало інженерів, студентів. В місті вже виловлено кілька сот червоних диверсантів і партизанів. Треба усунути жидів. Російську інтелігенцію, яка хоче з нами працювати, прихилити до себе. Українська самостійна державність незаперечна і стверджується німцями. Щодо уряду — вичікування. Винниченко і Скоропадський опадають. Німці волюбють демократичний уряд. Сл-ко показав агітку, привезену Коником: “Петлюра — Конова-

лець — Мельник — три імена — одна ідея.”
На вождя, отже, висувається полковник Анд-
рій Мельник.

малювали оновити-блакитний прапор.
Я так схвилювався, горло миті стис-
нуло так, що постігив далі од мо-
єї, збачив у правуток тов. „Березин”
і пройшов по Лимаревській товз оне-
ру. Тірохи заспокоївся, хоч оці мн-
мовою були макрі.

Народа в редакції: Стари Вісвіт-
ські Знайомі. Провіть взвяти ма-
вша відділ літератури і літератур-
ної справи. Звід. Дітій зовсім. К. М. пр-
ути. Блакитний, 1910.
Зустріт з Комиком — пропонує
назву газеті „Українська думка”, імен-
-будавцями згурнати „молоді”, Україн-
ська імена: бо:

Автограф А. Любченка. “Щоденник”, 3. 11. 1941 р.

В міській управі крутиться багато підозрі-
лого елемента. Панує, звичайно, російська мо-
ва. Вчора зайшов переодягнений колишній на-
чальник поліції. Його впізнали, вхопили —
при ньому був револьвер.

Штат до газети поступово набирається. Нім-
ці одночасно з нашою хотять випустити ні-
мецьку газету.

Наближається 7. 11. — можна сподіватись

більшовицьких диверсій.

Живемо без світла, води, хліба. Торгівля дозволена і курс грошей визначений (10 карб. — 1 марка), але ніхто нічого на базар не приносить.

8. 11. 1941 р.

Ще за кілька днів до 7. 11 серед населення посилено розповсюджувалась чутка, що на більшовицькі свята будуть більшовики бомбардувати Харків і взагалі можливі партизанські диверсії. 6. 11 біля 9-ї години ранку з'явилися справді три більшовицькі літаки. Німці їх негайно і вдало обстріляли — один спалахнув і впав, решта втікли. Біля 12 год. дня знову налетіли один чи два, їх сильно обстріляли вже з літаків, шкоди заходять вони не встигли. Біля третьої години ще була одна спроба без наслідків. Пішов сніг, перший цього року. Небо густо вкрилось хмарами. Потім, надвечір, сніг обернувся на дощ.

Вдома біля 7-ї години вечора я щойно зібрався на двір, як біля других дверей надвірних, де зараз на постої живуть нім. лейтенант і фельд'єгер, счинився великий шум. Німці сердито на когось кричать і ліхтариками присвічують. Звідти ж чути лементуючий чоловічий голос:

— Гаспада, ей-богу, я нікогда нікому нічого плохого не делал. Пустіте меня.

Потім сильний стук у наші двері і голос німця: — Ніна! Ніна!¹⁾

Ніна якраз несла в темряві окріп, обшпарила собі руки й живіт, вхопила пальто й по-

бігла. Я був напівроздягнений, почав швидко одягатись. В цей час кличуть мене. Виходжу. Біля нашого ганку під дощем стоять обидва німці і якийсь зарослий чоловік у шапці, у куртці. Вигляд ракла. Німці мені розповідають, що коли один з них вийшов на ганок, то ця людина сиділа під сарайчиком, немов би опорожнюючись. Хто вона? Звідки? Чому тут? Я на це відповісти не міг, здивувався страшенно і схвилювався. На запитання до невідомого, хто він і чого тут опинився, маємо відповідь:

— Я з Журавлівки, мене там усі дразнять “партизаном”, я боявся там ці дні бути і хотів переховатись.

Відповідь, звичайно, дурна. Коли переклали її німцям, вони зареготали і погрозили невідомому. Потім повели його до себе. Я вернувся, надів пальто і пішов до німців, щоб докладніше порозумітись і, можливо, допомогти чимось. А Н., бачу, вже принесла шнурка, щоб тому невідомому руки в'язати. Німці одмахнулись, знову бравадно, пиндючо, роблено засміялись. Ракла посадили тут же в глуху комірчину, двері замкнули, увесь час якось скоса, підозріло поглядали на нас обох. Офіцер одразу ж одягся і зібрався йти. Я запропонував йому ночувати у нас, він сухо подякував, знову бравурно, штучно засміявся: мовляв, на такі дурниці йому байдуже. Пішов швидко. Ми фельд'єгерові дали стару лампу (просив), спитали може ще треба щось. Ні, не треба. Він був дуже привітний, чемний, — аж надто. Запитав, чи правда, що я український письменник? Чи був я в Німеччині і коли? Що я те-

пер роблю? Ми трохи поговорили і розійшлись. Запропонували, що раз таке діло, то сами будемо вартувати, щоб знову хтось не вліз. — Ні, — каже, — не треба, спить спокійно.

А коли вернулись до своєї хати, огорнув нас великий неспокій. В наказі, який висить у місті, сказано ясно: якщо у когось десь виявиться партизан, той буде розстріляний. Ну, і от маємо у себе в дворі пізно ввечорі партизана. Висновок звідси безсумнівний. Правда при цьому партизані жодної зброї не виявлено. І він не захищався взагалі. І на тому місці, де він сидів, теж нічого не знайдено. Може підпалювач? Але ж сьогодні з полудня валив мокрий сніг, потім дощ, все геть порозкисало — як же той підпал здійснювати? Дивна взагалі історія! І чому саме у наш двір заліз цей тип? І чого йому тут треба було безбройному? Може, просто — злодіяка? Тим паче, що нарід починає вже потроху голодувати? Але якого ж ідіота треба, щоб лізти саме туди, де на воротах написи і наліплені папірці, про перебування тут німців, а перед ворітьми і вздовж усього провулку стоять військові машини. Чи якась спеціальна провокація? Я загубився в здогадах. Чи так, чи сяк, а становище грізне. Адже щодня стільки тут людей вішають та розстрілюють за найменшою підозрою, просто задарма. То чому б їм і мене не “коцнути”? Річ цілком можлива. Тоді спитав своєї інтуїції, і десь там глибоко мені відповіло: ні, нічого лихого мабуть не трапиться. Я ще з годину похвилювався, потім вирішив, що коли моя доля така підступна, і я отак по-дурному

нізашо маю пропасти, то все одно долі своєї не обминути. Хіба що негайно втекти з Харкова? Але тоді вже напевно вся родина заплатиться. Жаль, звичайно, на порозі нового життя втрачати власне життя, але що ж тут зарадиш? Я ліг і з перевтоми міцно заснув. Вранці я ждав, що мене кудись покличуть і будуть допитувати. Ні. Все без змін. Ніна і тітка Віра пішли до німців прибирати. Кажуть, що ставлення німців до нас таке ж невиразно-стримане, як і було. Фельд'єгер в розмові сказав Ніні, що вони належать до польової жан-дармерії і самі розправляються з арештованим.

Я пішов на роботу до редакції. По дорозі на Білгородській вулиці вартовий німець хотів мене послати вкупі з іншими прибирати барикаду. Бачу, а там під дощем у болоті вже з сотня чоловіків працюють. Я пояснив вартовому, хто я, і йду, мовляв, на роботу, сказав, що я українець. Він добродушно підморгнув мені і відпустив.

У редакції — зустріч з письменниками: Топчієм, ще якимсь молодив українським поетом і російським поетом Росінським. Топчій поводить себе дивно, пише він і українською і російською мовою, пропонує переклади свої з російської. Я сказав йому, що перекладів од нього не прийматиму, що йому треба остаточно визначити свою національну приналежність. Молодого дуже прихильно захочував до праці, а росіянинові пообіцяв: якщо він даватиме твори корисні для українського народу, для української нації, для України, — будемо друкувати переклади.

Мені запропонували квартиру в центрі міста — на Ветеринарній вулиці біля колишнього ЦК КП(б)У. Там — три кімнати з обстановою на третьому поверсі. Погодився, але вагаюсь.

Додому поспішав, бо видано наказ, що ходити 7, 8 і 9. 11 можна лише до 4-ої години дня. Хто пізніше з'явиться на вулиці, буде вважатися партизаном і на місці негайно розстрілюватись. По дорозі бачив посилені патрулі. Місто геть спорожніло. По Сумській вели велику партію затриманих чи що хлопців, на вигляд робітників.

Вдома без змін. Той ідіот-партизан все сидить у комірчині. Його виводять дрова рубати. А коли тітка Віра ходила туди топити в грубі, він весь час стогнав за дверима: “Водички.”

День минув спокійно. Знову хмари і дощ. Я дві години рубав дрова у дворі. Німець-фельд'єгер зі мною привітно поздоровкався. На базарі вперше купили сьогодні дві головки капусти за 10 карбованців і за два тижні вперше наїлися пісного борщу. Німець попросив вимити манірку, там було з півманірки картоплі й сочевиці. Тітка Люба й Ніна поснідали з апетитом...

Заходив Гільов. Він якийсь чи то наляканий чи стривожений. Я навіть спитав його, чи не хворий, бува? А на відході спитав мене, як прізвище моєї дружини? Підозріло...

А той ідіот-ракло й досі там сидить, до нього прилучили ще якогось хлопця...

...Мені починає здаватися, що це зроблено спеціально для перевірки нас...

За повідомленням німецького інформбюро зайняті Феодосія, Симферополь, Ялта, Курськ.

10. 11. 1941 р.

Ці дні минули спокійно. Заарештованих уже забрали. Все скінчилось тихо. Сьогодні вранці о годині 10-ій проскочив над Харковом більшовицький літак, його обстріляли.

Зустрів у місті двох українських поліцаїв: армійські шинелі, на лівих руках наличники з жовто-блакитними смугами, на пілотках захисного кольору жовті (поки що вишиті) тризубчики.

В Управі, в загальній залі адміністративного відділу добре намальовані плакати: "Слава великому німецькому народові" (і свастика), далі великий золотий тризуб і з другого боку знову такого ж розміру плакат писаний староукраїнським письмом і жовто-блакитним коліром: "Слава вільній Україні." А навпроти на всю стіну транспарант: "Велика слава і дяка німецькому фюрерові Адольфу Гітлерові, що визволив український нарід від жидівсько-московського гніту." Поступово бодай зовні Управа українізується.

Зустріч у темному коритарі Управи Й. Гірняка, — радість, обійми! Але ніколи було говорити як слід. Умовились побачитись завтра і наговоритись. Він мало змінився.

На Сумській винесли із шпиталю померлого німецького салдата — їх ховають біля колишнього інституту марксизму. Тут же провели велику партію полонених, один скочив на тро-

туар і вихопив у якогось громадянина цигарку, за ним інші, счинився шум, замішання, німецький конвоір підскочив, одігнав, трохи-трохи не вистрелив.

Згадую найсильніші моменти хвилювання: коли бомбардували Харків, а я мимоволі залишився в хаті, бо через переслідування агентури не міг з'явитися на людях, і повітряною хвилиною розчинено двері з галереї та сильно кинуло мене в коридор і потовкло — бачу крізь скло галереї соняшний день, чую посвист бомб, вибухи і здрігання будинку і дзенькіт розбитих шибок, помічаю, як сонце заслонили вже руді пасма порошу від вибухів і думаю: отак має виглядати кінець світу; потім, коли точився бій за Харків, і безпереривно гула канонада, а на нашому провулкові кілька енкаведистів почали шукати по льохах, дахах, сараях і квартирах якогось “диверсанта” — а я ось тут, будь ласка, — ну, і ледве вискочив та втік через паркани чужими садками і дворами; коли вночі за чотири будинки від нас горіла взуттєва фабрика, жахливо тріскотіли, мов постріли, пляшечки з ляком, а у дворі було видко, як удень, і щохвилини вогонь міг перекинутись на нашу хату; ми ж сиділи у дворі на клунках, і плакав маленький переляканий Лесик; коли в нашому дворі об'явився невідомий “партизан” і мене покликали німці допитуватись, хто це і що це? А скільки ще було всякого!..

Згадую: дорогою на Богодухів, коли я 12. 9 вкупі з А, Б і В2) хотів був проскочити на Київ, така процесія: гурт чоловіка двісті пе-

реважно селян (серед них і жінки), оточений чекістами-жидами, що на ланцюгах ведуть вівчарок, сунеться степом, а за ними на колясці, розвалившись, як на канапі, їде трое теж довгоносих чекістів. Грязюка, дощик, безнадійність, осінній сірий степ, а на чолі гурту літній уже селянин простує гордовито, збивши шапку на потилицю. Йдуть на загибель — свіжа чергова жертва.

11. 11. 1941 р.

Сьогодні вперше з'явилася вода. Радість в хаті надзвичайна. А вранці я ще ходив за 1.5 кілометри до криниці, де стояла чимала черга і приніс дві відри мутної. Поява води, безперечно, піднесе настрій у населення.

З Києва чутки від людини, що приїхала позавчора (казали в редакції): все там ніби вже налагоджено, їжа є, базари функціонують, зруйнований дуже Хрещатик, частина Прорізнаї і окремі райони на Печерську. Що там з моєю хатою, з мамою, з братом? Поїзди звідти покищо доходять до Полтави. Решту наладнають ніби за тиждень-два. А поштового зв'язку нема.

Ми живемо на рештках сухарів, які їмо дуже обречно. Але щодня варимо якусь юшку — це основа. Базари торгують лише на вимін. Я сьогодні добув торбинку пшеничних висівок (дав мені редактор — Царинник) і це в сім'ї велику радість викликало. Я геть схуд, самого себе не пізнаю, і не впізнають інші. Ну, нічого.

Чув у редакції: коли евакуювалася Одеса, я-

кийсь пароплав наскочив на свою ж радянську міну і пішов на дно. Врятувати пошастило лише небагатьох. А по кількох днях до берега почало хвилями прибивати трупи. Серед них переважно жида. При них виявлено (на поясах тощо) по сто й більше тисяч карбованців. Накрала св.....

17. 11. 1941 р

Позавчора, 15 11., стало відомо: від вибуху мін, підкладених тепер уже червоними партизанами, згинула певна кількість німецьких солдатів. Тому повішено 50 комуністів (5 висять на колишньому будинкові обкому, 11 на колишньому майдані Тевелева), а 1000 чол. заарештовано з попередженням, що на випадок ще однієї диверсії буде розстріляно 200 чол. Ходити по місту знову можна лише до 4 год. дня.

Вчора в приміщенні колишнього театру “Бе резіль” відбулися закриті збори активістів-українців — чол. 50. Виступили з інформаціями К-ко і Коник. Вшанували вставанням пам’ять Петлюри і Коновальця. Виголосили славу Україні і вождю Андрію Мельнику. Коник зробив доповідь про принципові настанови роботи і найближчі завдання українського громадянства. Говорив стисло, ясно, розумно, ділово. Виявилось, що серед 1000 вчора заарештованих є чимало українців, бо бургомістри районів, де вимагалось запоручників, механічно вказали на перші ж квартали і там узяли перших-ліпших чоловіків. Це, крім глупоти, може бути й провокацією, вигідною для біль-

шовицької агітації: от, мовляв, німці несли нібито українцям визволення і одразу тих же українців вішають. Жахлива річ! Прибігла арка Горленко, 18-річного сина якої теж заарештували. Коник занотував відомості про нього і обіцяв сьогодні ж визволити. Горленко плакала і дякувала. Визволено ще низку українців... Бургомістрів за цю справу притягнуто до відповідальності, погоджено надалі справу з німецьким командуванням, щоб українців не брати; призначено на райони нових бургомістрів.

З учорашніх зборів ще раз бачу, який бідний у Харкові український актив, як нам треба людей, які важкі перед нами перспективи. Гірняк підійшов і признався, що побоюється повороту більшовиків (фронт зупинився за 100 кілометрів чи й ближче і звідти легко можуть проникати большевицькі диверсанти). Стоїть мороз до 11-12 ступнів, харчів нема і будуть нешвидко. Важка зима перед нами!

Сьогодні ж до редакції зайшов Коник і прибулий з Києва журналіст Олійник. Він із Галичини, молодий, енергійний, допитливий. Мене знає з творів, пам'ятає про Вапліте і дуже цікавиться статтю Хвильового. Обіцяв зайти завтра. Читав "Сурму" за 1. 11. 41. і "Українське Слово" за 9. 11. В останньому добра стаття Самчука "Нарід чи чернь". В "Сурмі" незрозуміла для мене диверсія якихось Яриго-Бандер. Треба буде конче довідатись.

Сьогодні з усіх розмов ясно мені стало: німці ждуть, як саме виявить себе в Україні український елемент. Чи мають вони до діла з жит-

тездатною нацією чи це омана? Так наче вони не знали — нових “дикунів” відкрили — ха! У них нібито українська проблема ще не розв’язана, і все, мовляв, залежить від активності самих українців. А якраз свідомих вольових українців тепер на Наддніпрянщині дуже мало — їх геть знищили більшовики. От і знову... (В цьому місці один рядок старанно закреслено. Ред.).

18. 11. 1941 р.

Сьогодні зрання годин зо дві сидів у редакції з Олійником, розмовляючи про Хвильового, про багато пекучих справ... А в місті все лунали вибухи. То вибухали міни, закладені большевиками ще в дні боїв за Харків.

20. 11. 1941 р.

Вчора з Олійником ходили на приміщення Хвильового. По дорозі зазирнули на Сумський базарчик: гурт чоловіка 30 понуро і метушливо сновигає, тримаючи під полами товар. Торгівля лише мінова. Погляди обережні, лякливо, підозрілі. Одкрито продавалась свиняча нога за якусь величезну ціну. Тут же — половина білого буряка, мішечок висівок з трісочками. Таких висівок я ще ніколи не бачив, і мені стало дуже неспокійно.

— Ходімо, ходімо, — смикнув Олійник, а потім додав: — У містах буде голод, треба вибиратись на село...

На квартирі Хвильового (я внутрішньо тремтів, підходячи до неї) — колодка. Пішли в

домоуправління. Там заправляє брат Х.³) Він мене впізнав, я його спочатку не міг упізнати. Виявляється, дочка Хвильового евакуювалась кудись із чоловіком, що працював на заводі, і потягла за собою Юлію Григор. Стара, кажуть, не хотіла їхати, плакала, але мусіла.

Пішли до матері Гжицького, хотіли в неї дещо розпитати — не застали. Пішли на квартиру Ю.⁴) (Який рейвах! Живуть чужі люди), і там одібрали літературу (Вапліте, твори Хвильового, Йогасена, Куліша М., мої, ще дещо).

Сьогодні Олійник розповів: двоє хлопців з української поліції добули вчора спирту, напились, а на ранок померли. Їх отруєно. Ясно, що Харків кишить ворогами і більшовицька агентура діє старанно; я припускаю, що коли почне виходити газета, на мене може бути замах. Але тут не доводиться вагатись. Боротьба — так боротьба.

Водогін знову попсутий, води нема — вибухли в трубах міни. В М. Управі сьогодні з'явилась електрика. Дають її обережно по окремих будинках, вичікуючи і вивіряючи, чи нема де потаємних мін. Сьогодні вперше приніс додому трохи капусти і солених бичків, куплених у буфеті М. У. Вдома це була подія і радість. Сьогодні в редакції Й. Гірняк багато розповідав про своє заслання й товаришів засланців, зокрема про О. Вишню. Цікавий випадок із якимсь Жмутьком, що був до заслання на закордонній роботі, а під час заслання був викликаний на кілька місяців до Києва, щоб підписувати якісь закордонні векселі. Потім його назад одіслали на Соловки. Хи-

мерна доля! А ще другий випадок: галичанин один під час слідства наговорив невимовних дурниць, запродавши всю свою родину і зробивши її членами УВО. Коли вчинили слідство віч-на-віч і син кинувся до батька: — Тату, що ж ти брешеш? — той крикнув: — Мовчи! Я — батько, я знаю, що роблю.

25. 11. 1941 р.

Олійник приніс мені (до редакції) шматок хліба, дві пачки цигарок і аванс за статтю "Україна живе" (до київ. газети) — 300 карб. Обіцяв, що дадуть мені трохи продуктів, — десь з кимсь цю справу він уже погодив. Все це виглядало досить несподівано і зворушливо.

Сьогодні — другий день, як почали давати обіди в М. У.: борщ із соленими бичками і ті ж бички з огірками на друге. Без хліба.

Захворів дуже мій Лесик. Так берегли його і все таки не вберегли. Лікар констатував виразковий коліт. Єдина можливість була ще в мене працювати трохи вдома, але тепер і цієї можливості не маю, — малий марудить, стогне, безнастанно має стілець. В ескрементях з'являється кров. Чи виживе? А коли виживе, чим я його тепер відживлю?

4. 12. 1941 р.

Вже місяць, як взялися ми до газети, а вона й досі не вийшла. Досі нема електрики, нема води, а головне — німці тягли, ухилялись під різними приводами. Тепер ясно: на

них дуже натискали росіяни, доводячи, що Харків — російське місто і що вони, мовляв, російські громадяни, просять категорично видавати тут російську газету. Але німці кінець кінцем донюхались, зважили як слід (ми теж на них увесь час натискали, домагаючись української газети) і дозволили нам газету під назвою “Нова Україна”.

Приїхав з Полтави П. С-й, старий український журналіст, що працює при нім. армії. Він уже допоміг у кількох містах заснувати українські газети. Тепер тижнів два працює у нас, поки все наладиться.

А працювати — ой, як важко! Хліба й досі нема (живу на висівках). В Харкові дедалі частіші випадки спухання від голоду... Сьогодні оголошено дозвіл виходити й приходити до міста в західному напрямі на 100 км. Може почнеться якийсь довіз. Проте, надій мало.

Харків у руїнах, у морозі, що незмінно держиться вже три тижні. Харків без світла, без води, без торгівлі, без хліба. Харків напружений, мовчазний, страшний. На базарі шклянка висівок — 10 карб. Копають мерзлі бурякі (кормові) під містом і їдять. Великі ласощі — конина, хоч її дуже важко добути.

Але партизани й різні інші більшовицькі агенти роботи не припиняють. Населення не викриває їх, боїться, жде...

...Вчора до мене приходять у редакцію якийсь Філіпов, багато про себе починає говорити — філософ, мовляв, співробітник ВУАН і пише тепер працю про більшовиків.

— Українською мовою? — питаю його.

— Нет, по рускі.

— Ну, то не треба.

— Как? Пачему же? Позвольте? Із-за язика?

— Ну, коли б ви принесли, прикладом, у Петрограді працю українською мовою, то у вас її взяли б хіба?

— Нет, но там, вєдь, язика українскаго не знають.

— А ми тут російської мови не знаємо. Розумієте? Не знаємо!

Він витріщив на мене очі, почервонів. Бачу — кипить, аж губи йому тремтять. Зрештою, каже, що він шанує українську мову, що його мати — українка...

— А ви ж хто з національності?

— Я... мне всьо равно.. бить рускім ілі українцем.

Тоді вже я скипів:

— Ви, значить, інтернаціоналіст, а пишете про більшовиків? Ви не знаєте самі, хто ви! Сидите на двох стільцях, ходите дволиким Янусом. Ну, це, зрештою, справа ваша. А наша справа: мати діло з одвертими людьми, які себе бодай трохи поважають.

Він пішов. Потім переказували мені, що був дуже розгублений і на мене нарікав, казав: — Етот Любченко даже... страшен — так ненавїдїт Россію і русскіх.

18. 12. 1941 р.

7. 12. вийшов перший номер нашого часопису "Нова Україна". В ньому — моя стаття

“Україна живе.” З того дня виходимо щоденно, раз тільки був перебіг — довелося скрасти один день. Газета має великий успіх. Як на наші умови, вона безперечно, не погана. Дуже дається взнаки брак струму, також брак авторів. Заважає й безпорадність, відсутність культури у самого редактора Царинника. Переконаюся, що він на роль редактора не годиться — вже засмикався, заліз у дрібниці, різні господарські клопоти, все хапає до своїх рук і ніде путтям нічого не вміє зробити. Дуже хоче, старається — і не може, не здатний. Жаль і сміх на нього дивитися. А головне, не вміє задати належного тону. Які ж ми бідні на людей! За відповідального редактора підсуває поки що П. С-й, що спеціально приїхав з Полтави допомагати нам на початку. Він працює при від. пропаганди нім. армії. Старий, досить досвідчений журналіст. Буде тут до Різдва, а далі перебере Царинник. Боюся, що цей газету попусе — адже він досі й рядка не написав, і взагалі, як журналіста, його майже ніхто не знає. Я братися за редагування не можу, бо передусім націляюся весь час на Київ; подруге, Царинник працює з дружиною С. Шадківською (вона, володіючи добре німецькою мовою, веде відділ інформації, і братом (відділ місцевого життя), — тож моє редакторство поставить їх усіх в опозицію. Сподіваюся, що німці самі розв’яжуть) цю справу (і то не на користь Царинника). Вони цими днями суворо перевірили й визначили штат, багатьох скоротили, заявили, що ми працюємо в них, підлягаємо, отже,

військовій владі, будемо користатися їх увагою і матеріальною допомогою, але зобов'язані бути дуже дисциплінованими. Заперечують проти гонорару штатним співробітникам. Заперечують проти високої платні. Цензурують (цензор — д-р Кох) досить пильно, дбаючи, щоб газета була переважно інформаційним органом. Про мою статтю “Україна жиже” Кох сказав, що вона якраз на грані припустимого; ще трошечки — і довелось б її он як різати. А наступну статтю “Або — або” він похвалив. За перший тиждень виходу газети я надрукував ще третю статтю “Скиньте маску.” Страшенно хочеться працювати, як найбільше нарешті правди сказати.

В суботу 13. 12 до мене таємниче підійшли С-й з Царинником, попереду щільно причинивши двері, і поставили запитання руба: чи писав я антинімецьку статтю “Вища раса.”

— Так, писав, бо мені наказано було писати. Як і решта підсоветських письменників, я вважався мобілізованим і одержував накази, які мусів виконати. А коли б мене поставили до міномета і наказали стріляти проти німців, — що мусів би я робити? Стріляти. Тільки тоді була б німцям значно більша шкода, ніж від цієї статті.

— Я знаю, що ви стовідсотковий українець. Я знав, що ви мусіли. Так мусів би і я на вашому місці. Так я й скажу, поясню, де треба, — відповів С-й і стиснув мені руку.

Потім докладніше пояснив мені, що цю статтю знайдено в теках радіокомітету і передано Шостенком (якого я постарався за

русотяпами звільнити з секретаря редакції). Кривенко її потайки всім показує і думає цим наробити лиха Любченкові, плете поганеньке й небезпечне плетиво спльоток. Ну, поправді, я від нього нічого кращого й не сподівався. Він же малоросійська підла душа, про що я давно знаю, типовий обмежений хахол...

...В М. У. заарештовано секретаря Управи П-ка (він колись за Скрипника був секретарем комісії по українізації, а тепер прибув на роботу до Харкова за спеціальним відрядженням з Києва). Заарештовано також заступника К-ка С-ка. Обидва — і П. і С. — дуже активно поводитись щодо організації українського елемента. Що ж сталося? Де корінь цієї справи?..

...Наказано до 16. 12 всім жидам вийти з міста і оселитися під містом у робітничих бараках при тракторному заводі. Московською вул. зрання потягнувся потік іудеїв різного віку з тлунками й візками. Їх у місті щось біля 18,000, — так кажуть. Деякі, найслабші, по дорозі падають, деякі тут же гинуть. Страшний, драматичний вихід ізраїля...

Я з 14. 12 дуже захворів на шлунок. Уже місяць їм кислющий борщ з їдальні М. У. і то без хліба. Не витримав — сильний напад диспепсії, дуже я охляв, а схуд так, що кістки муляють, коли сиджу. Відживитись нічим. Стан справді загрозливий. Лише після тифу був я такий знесилений, як оце зараз. Лежу вже п'ятий день і почуваю, що мені й руку піднести важко. Що далі буде? Хоч би витримати, вижити. Хоч би трошки підсилитись.

Вживаю всіх заходів до розшукування харчів.
З завтрашнього дня рішуче кидаю палити.

19. 3. 1942 р.

Чудно: скінчив 3 місяці тому фразою, якою сьогодні хотів почати. Саме завтра в день мого народження я твёрдо вирішив покинути палити. За три місяці я вів неймовірну боротьбу з собою, я вже був витримав 10 днів --- не палив, потім кинув з нового року (бо треба ж відштовхнутись від якоїсь значної дати) і витримав до 12 лютого, потім пожалів себе, як хворого, якого не слід мучити, і підсилив ще такою думкою: "Ось-ось візьмуть червоні Харків, мене, звичайно, одразу ж уб'ють (тепер у моєму стані не сила мені втікати) --- і дозволив собі запалити. Невже й тепер не витримаю? Хочу дуже, щоб завтрашній день мого народження був і початком фізичного мого відродження.

Я ще дуже хворий, кволий. Одні кості --- сидіти боляче. 10. I. стало так погано, що мене одвезли до лікарні і там я пролежав до 28. 2. Підозрівали рак, хоч мені цього не сказали. Далі виявилось, що раку нема, а ніби була вже виразка дванадцятипалої, сама зарубцювалась і тепер я маю стеноз, гастрит хронічний і все ж таки виразку. Але лікарі й досі вагаються: одні вважають, що це сильний нервоз шлунку і взагалі різко виявлений вегет. нервоз, інші --- що це таки виразка. Конче треба зробити про-світлювання, та кілька днів тому шпиталі їхні езаковувалися з Харкова, остання надія пропала. І от ходжу я, ждучи колись нагоди, щоб розв'язати дуже важливу справу: чи потрібна

мені операція чи ні? Мені тепер трохи легше, але я дуже стомлений, багато нервуюсь, а дома неймовірно мучусь, бо життя родинне стало просто нестерпним. Теща і всі її родичі чортом на мене дихають. Ніна теж, хоч і силкується бути чемною, уважнішою, проте не витримує. Докори сипляться мені щодня — гострі, ядучі, уразливі. Всім я тут набрид і всі вони дивляться на мене безнадійно, як на півмерця. А цей півмерець вимагає суворої дієти — діставати ж тепер дієтичні продукти неможливо. Я, однак, потроху дістаю. Добуваю грошей (мене дуже підтримує редакція), добуваю чимало харчів і для сім'ї, але це родичів не заспокоює: вони всі надзвичайно зголодніли, вони прагнуть ще кращої їжі, і, коли я п'ю молоко або яйце їм, вони заздро, аж хижо поглядають на мене. І знаю я — в глибині душі вони щиро обурюються. Мовляв, на чорта це йому? Все одно пропаде цінний продукт. Все одно ця людина помре. А я хочу жити! Я зроблю все щоб жити! Я мушу ще багато, багато зробити. І тому я став трохи нахабним, я стараюсь не звертати уваги на всі ці хатні і побутові прикрощі...

...Ну, щож... Хай ненавидять, а я **буду жити.**

Лікарня! Її не забути на все життя. В геть зруйнованому місті (тут речення незакінчене, навіть без крапок. Ред.).

22. III. 1942 р.

Мучусь я. Четвертий день мороз. Сьогодні 24 ступні. Кінець березня! — такої зими на моєму віку ще не було. Мені конче потрібно тепло, а тут холод і голод. В хаті, як у псярні.

Топити майже нічим. Добув трохи вугілля в редакції, але його можна витратити лише по-трошки. З холоднечі не припиняється у мене спазма, їжа застоюється в шлункові, кишковик без клізми не працює. Убиральня у дворі... Ніна робить щоразу, коли щось допоможе, такий вигляд, наче дарує мені ще кілька днів життя... Потрібна грілка на шлунок, але окропу нема. Мучусь і почуваю себе занедбаним, страшенно самотнім, геть чужим у цій важкій атмосфері. Теща — як теща. Аж тепер виявила вона себе остаточно. Вона просто хоче мене здихатись. Вона, видно, вболіває, що дочка її має такого безнадійно-хворого чоловіка. А тут іще нагнало мені здоровенного флюса, всю праву щоку роздуло до краю. Жахливий вигляд! Треба гріти цю щоку безнастанно й полоскати рота шалфеем, а води теплої ледве допрошуся. От лихо! ...Вся ця "рідня", що оточує мене, вже просто сміється з мене. Так, я зараз і безпорадний і жалюгідний. І я гірко озлучений. Але це надає мені ще сильнішого спротиву й завзяття. Буду боротись. Все зроблю, щоб виборотись... Все одно вже ясно і незаперечно: я і вони, я і моя теперішня сім'я — чужі, зовсім чужі люди. Ніколи не думав, що так прикро у мене складуться обставини, але так є. Поза всім, вони ще й русотяпи (дарма, що з роду українського) і мене ненавидять як націоналіста, за якого тепер тяжко можуть поплатитися, коли прийдуть більшовики.

Хочеться мені дуже теплого, співчутливого слова, але його нема. З Ніною ми говоримо по дві-три фрази в день і то лише в справах побутових. Нічого цінного між нами не зали-

шилось, все зотліло. Може так воно й краще. Але дуже мені хочеться побачити мою матір, побути трохи з нею. Але й досі невідомо, чи живе вона, чи живий Юрко, чи залишилось у Києві щобудь у моєму приміщенні. Невже все загинуло? А моя бібліотека, рукописи, архіви? Це ж яка цінність! Олійник Петро, що повіз листи ще в листопаді і мав негайно надіслати відповідь, потрапив під німецький арешт. Бабій, що знову повіз листи у лютому і мав конче повернутись з відповіддю, також десь застряг уже місяць. Коник вважає, що й з ним трапилось щось дуже погане. Сам же я, такий хворий, поки що (особливо через цю люту зиму) не можу пробитись до Києва. Як навмисне все складається виключно зле.

Ще одне тяжке психологічне нагнічування: за час мого перебування в лікарні Н(іна) дуже заприятелювала з німцями, що мешкають ось за стіною. В принципі це було б не погано, але це вже перевернулось на щось гірше. Вечором вона щодня гостює там, щось їм варить чи смажить і там же разом вечеряють, весело провадить час, буває й так, що лишаються удвох насамоті. Я все це чую через стіну — і сміх веселий і грайливі розмови. Я махнув рукою, — все одно край нашому подружньому життю. Але дуже неприємно почувати себе весь час в ролі якогось ніби тюття, бо зараз негайно розірвати взаємини, я не маю можливості. Коли я спробував поставити вимогу, щоб Н. раніше вертала додому й не ходила туди щовечора, теща втрутилась, мотивуючи тим, що Н., мовляв, набуває практики... з німецької мови. Цинізм! Знущання! Хотять мене

силоміць позбутися в найганебніший спосіб...
...Ось допіру переглянув написане, і стало неприємно, що я канючу. Хвилинки слабкості, легкодухості, які, звичайно, мають підстави. Але годі! Ще трохи зусиль, ще трохи напруження волі, ще трохи витримки, — і я мушу довершити ці стосунки так, як належить мужчині.

Сьогодні зранку налітали червоні, скинули кілька бомб. Вчора о год. 10 вечора так само. Я вже звик, я спокійний. Але Харків я терплю лише до пори, до часу. Я ніколи його не любив. Він стоїть зараз напівзруйнований, засипаний снігом, холодий, голодний, засмічений не тільки численними покидьками, заразливими ось тепер навесні, коли почне танути, але й численними трупами по щілинах (сховищах протилетунських, викопаних ще за большевиків) та по цвинтарях. Що буде, коли почнеться справжня весна і повідь?

В лікарні, де я лежав, у моїй палаті померло троє на моїх очах. Туди приводили або приносили людей геть виснажених, яких брали на вулиці. В лікарні, що зараз вважається найкращою в Харкові (І-ша залізнична) палати отеплюються "буржуйками", але вугілля обмаль. Отже — холод, дим, бруд. Води теж нема, використовують сніг і річкову воду для питва. Про вапну нічого й думати. По постелях лазять воші. Їжа — рідина з буряків і нятків на пшоно. Хліб — по 100 грамів якогось чорнючого гливкого місива, що на нього й глянути страшно, але за нього там просто б'ються. Ліків потрібних теж нема, їх щоразу замінюють іншими. І електрики нема. Темрява

сповняє палати вже з 5 год. вечора. Коли приносять комусь їжу з дому, то ховати треба під подушку, бо не тільки хворі, але й медперсонал обкрадає хворих. І в цих умовах — я зі своїми шлунковими хворобами, з поруйнованою геть нервовою системою. Яке лікування — такі й наслідки.

Аж раптом в цій обстанові доходить тривожна чутка від усіх, хто тільки переступає поріг лікарні, що німці спішно будують на всіх вулицях міста барикади. Одну — просто перед самісінькою лікарнею. Паніка! Я пробую заспокоювати людей, а сам ночами теж не можу спати, жду найгіршого. Адже фронт під Чугуєвом, якихось 45-50 кілометрів. Можуть прорватися, як прорвались нещодавно в Криму, і як там, спокійненько вирізали передусім чоловіків. А мене то вже в найпершу чергу. Втікти, сховатися я не маю можливості, бо весь мій одяг удома (тут його вкрадуть) та й дуже, дуже я кволий. От я й запалив тоді першу цигарку... Страшні, незабутні ночі!

Цікаво: той самий німець-сусід, що стільки завдав мені хвилювань із "партизаном", спійманим у нашому дворі, надіслав мені Ніною до лікарні листа, дуже чемного й теплого, у якому підбадьорував і бажав найшвидшого одужання.

Знову... цинізм і знущання. Годі!

28. III. 42 р.

Днями трапилось таке: коли я сидів у зубної лікарки, туди раптом прибігли Ніна й Коник — вона привела його, бо він терміново шукав

мене. В чому річ? Негайно йти до міськкомендантури, брати перепуску на Львів (я вже тиждень, як подав туди заяву). Завтра або позавтра Коник, мовляв, їде на Львів і мене хоче узяти, супроводити. Прекрасно! Ми побігли. В комендантурі перерва на 1.5 годин. Бачу, що Коник дуже заклопотаний і щось неясно мені відповідає — а сам же днів п'ять тому пропонував їхати разом і запевняв, що перепустку добути — це для нього дрібниця. Перепустка, мовляв, конче буде, він гарантує. Умовились, що я ждатиму в редакції, а він через дві години прийде туди вже з перепусткою. Я від радости аж одразу поздоровішав і зайшов постригтись та поголитись. Весна. Сонце в калюжах, струмки біжать по Сумській...

— Можете сьогодні їхати? — звертається до мене.

— Ні, звичайно. Треба ж приготуватись, укластись. Крім того, сім'ю забезпечити.

— Шкода! Я їду сьогодні. Отже, завтра вам принесе перепустку С-й і ви рушайте. Я затримаюсь днів 3-4 в Києві, ждатиму вас.

— Ну, гаразд, а коли я вас у Києві не застану?

— Тоді ось моя львівська адреса.

— Ну, гаразд.

А другого дня С-й приносить мені перепустку: без права користуватись залізницею — на право виходу з Харкова пішки до... Полтави.

Я розвів руками, вражений і до краю розчарований. Яка насмішка! От тобі й Коник! Навіщо ж було обіцяти, запевняти, бігати? Сам себе перед усіма зробив блазнем, хлопчиком.

А це ж людина, що претендувала на авторитет, що налагоджувала тут громадський рух і взагалі намагалась видавати себе, як втілення нового українця. Де ж справжні оті нові українці, коли й цей так легесенько простісінько виявився брехуном? “Галичмен” — о!

Клопотатись за перекустку (тільки вже до Києва) взявся тепер С-й. А наш шеф, зав. відділом пропаганди німецької армії д-р Кох, взявся теж допомогти і підписав листа до командантури: потребую, мовляв, невідкладного лікування в Києві. Побачу, що з цього вийде.

Тим часом вирішив добути окрему квартиру в Харкові, забезпечити собі якийсь власний куток. Пішов до бургомістра, попросив. Негайно дано було розпорядження знайти для мене добру квартиру та умеблювати її. Крім того, — посилити всіма мірами моє харчування. Вже дістав і деякі продукти з Міської Управи. Почуваю себе й досі хворим, дуже кволим, але сподіваюсь незабаром життя сяк-так унормувати. До нової квартири найму робітницю — ту ж Степаниду, що працювала вже у мене 7 років. Вона тепер у Харкові. Вона мене догляне.

12. IV. 1942 р.

Сьогодні неділя. Сиджу дома, працюю і раптом бачу крізь вікно, що на вулицю подовж протилежного хідника починає закрадатися вода. Дедалі більше, досить швидко. Розглянувся я краще — це повідь заходить. Ну, а через 2-3 години вже всю вулицю залито. І сусідні вулиці також. Ми відрізані. А що буде вночі?

Адже вода й далі прибуватиме. А мені тепер щодня конче треба бути в місті: я промиваю кожного ранку шлунок (ця процедура дуже допомагає); добуваю через Міську Управу молоко й інші продукти; клопочуся про перепустку до Києва, заходжу, звичайно, до редакції, лагоджу квартиру, яку мені вже дано, і маю багато, багато інших всяких справ. От не щастить! Це винятковий рік: війна, евакуація з Києва, пересиджування в бомбосховищах, втеча від большевиків, переховування по різних кутках, втеча з-під самісіньких рук НКВД, харківські пожежі, голодування, лютий холод цієї зими, мало не смертельна хвороба, остаточний і тяжкий розрив з дружиною, втрата сім'ї... Яку ж компенсацію дасть мені доля? Чи дасть взагалі?

Так, я не помилюся в своїх підозрах, що зародилися в лікарні. Моя дружина після всіх подій і розмов виявилась людиною безпринципною, зіпсутою, жалюгідною. А я торік так страждав! Тепер уже я прийняв усе досить спокійно, навіть сам дивуюсь, що так порозумнішав. Я тільки почуваю себе дуже самотнім, а в сьогоднішніх лихих обставинах це особливо дається взнаки. Проте, може й краще бути самотнім. Я — вільний.

19. V. 1942 р.

Допіру (9.5 вечора) був черговий наліт червоних. Так триває вже тиждень. Є майже щодня руїни і жертви. Бої під самим Харковом. Взято Керч.

У нас у хаті пішла водогоном вода! Зробив

рентгенізацію тиждень тому у Крігслязареті. Виявилась застаріла, а тепер поновлена виразка дванадцятипалої. Потрібна якнайшвидша операція — резекція. Вживаю заходів, щоб швидше виїхати до Києва. Багато допомагають Царинник, Шадківська і шеф-цензор Ротемунд. Але перед операцією треба добре підсилити організм — їсти поживно й багато лежати. Спробую ще поборотись — добре, хоч знаю, що за хвороба і що робити. Молодці німці — зразу сказали. Виявляється, що хворію вже 5 років, що одна виразка зарубцювалась сама собою (організм силоміць переміг!), а поруч виникла тепер друга. Невже Губерґріц, такий діагност хвальний, не міг виразкового процесу помітити? Невже, як жид, навмисне приховав від українця, який був під явною підозрою?..

Одержав 22. IV. першого листа від Ю. Яка радість! Кватира в Києві ціла, всі речі збереглись. Просто віри не йму. Швидше до Києва, швидше! А звіди буду старатись до Берліну або до Кракова, щоб потрапити в руки до-свідчених хірургів і в умови нормальні.

Починають цвісти сади. Позавчора вийшов о 12½ ночі на ганок, вперше чув солов'я. Повітря — не нап'єшся. Це ж у Харкові, а що в Києві? Швидше, швидше до Києка! Ця зима — як страшний сон. До речі, снилось днями: я потрапив знову до большевиків, кручусь, приховуюсь, піднявши ковніра, в якомусь буфеті. А звідусіль таємниче й загрозово зазирають Городський, Усенко, Копиленко, Тардов. І зближаються. І потім Корнійчук проходить швидко, кинувши на мене многознач-

ний погляд. Треба тікати, і я починаю тишком-нишком вислизати з цього смертельного оточення.

20. V. 1942 р.

Був у мене в редакції О. К. — живе в... під Валками — приніс (за 30 км.) нариса про село. Патлатий, уже із сивиною. Каже: “Думаю собі ще восени, з ким же я залишився тепер на Україні, чи є хоч один відомий письменник по цей бік? І, признатись, дуже мене це турбувало. Аж раптом доходить до нас число “Нової України” з вашою передовицею “Або-або”. От я зрадив! Не можете собі уявити, як я зрадив!.. А от... Гордієнко Кость, йому в нашому селі пропонували переховатись, радили конче залишитись, а він каже: “Ні, я звик до большевиків, в іншій системі не зможу працювати.” І виїхав.

— Ну, Кость Гордієнко, — кажу я, — завжди був людиною неповноцінною, справляв враження недорозвиненого, притурканого, заляканого, взагалі... трохи псих.

О. К. — і видно щиро, без компліментів, — дуже вихваляв мої статті, підкреслював їхню всебічну культурність.

А тиждень-півтора була в мене дружина С. Пилипенка — К-а. Приїздила сюди з Винниці, щоб сестру зголоднілу забрати. Каже: місяців півтора тому у Винницькій газеті прочитала повідомлення про те, що я існую, що я по цей бік і поки що саме в Харкові. Дуже зраділа і прагнула побачитись зі мною.

Чудесні ранки — свіжі, запашні! Як хочеться

бути здоровим і жити нормально. Цвітуть сади, день-у-день буйніше. А я — геть зів'яв.

21. V. 1942 р.

Увечорі о 7½ особливо чутна канонада в напрямі Салтова. Сусіди-німці між собою розмовляють у дворі про села Непокрите й Цвіркуни. Це загалом клм. 20-30 на півн.-схід від Харкова. Хоч і звик я до цього непевного стану протягом зими, але неприємно. Набридло вже. Мимоволі дратує. Швидше б до Києва.

Виявляється (з розмов у редакції, за цілком вірогідними джерелами) 4 дні тому у неділю червоні були за 4 клм. від Харкова. І ніхто нічогісінько не знав, навіть думки не припускав — так спокійно, витримано поводяться у місті німці. Дивовижна здібність, — це треба визнати. Кажуть, що саме тут, під Харковом, має розв'язатись доля сьогорічної офензиви. Червоні скупчили величезні сили, німці теж. На вулицях міста такий безпереривний рух автомашин, що іноді довго доведеться чекати, щоб перейти вулицею. Такого руху Харків іще не знав.

Сьогодні — звідомлення про цілковитий розгром червоних у Керчі. Большевики мають колосальні втрати. Туреччина мусить днями сказати своє остаточне рішення. Франція так само. Війна шириться. Велитенське змагання. Світ і світ. Як цікаво, хоч і тяжко в ці часи жити!

Був у хворого М. Б.⁵⁾ На сходах зустрів його балакучу дружину. Він сидить на ліжку, спустивши ноги. Сивий і патли аж на потили-

цю, як у пола. Астма. А ще плеврит. А ще... ще якась хвороба. Каже, що йому легше. Зрадів моїй появі. Згадували Б. жалкує, що опинився по той бік, що йому запаморочили голову большевики.

Н-ко вчора розповідав: під Харковом розкидано больш-ми газетку-агітку, яку редагують Корнійчук, Василевська, Бажан. Я згадав це товариство, особливо дефективну Ванду (як вона зацінено промовляла на зборах письменників отут у вересні!) - і стало мені нудно, і радість взяла, що я по цей бік.

Особисте: почуваю себе трохи міцнішим, зате знову відкривається потроху екзема. Родинні стосунки фактично не існують, крім стосунків з Лесиком (син. Ред.). Живу в цілком чужому, ба, навіть ворожому оточенні. Мене ненавидять, але побоюються. Я ненавиджу, але назовні намагаюсь бути стриманим і чемним. Важко так жити. Швидше б, швидше до Києва! А сьогодні раптом неприємна новина: перепустку до Києва навряд чи дадуть: можливо, лише до Кременчука. Все одно — поїду й до К-ка, а звідти буду брати Київ. Все ж таки ближче.

Помічаю, перевірів, рішуче упевнився: існує фатальність, якої жодним способом уникнути не можу. Все робиться інакше, ніж думаєш і хочеш. Яких тільки заходів не вжиєш, от-от, здається, станеться здійснення — ні! Конче виходить інакше, по-своєму, в інший зовсім час, іншим зовсім способом. І так наче інший "хтось", невідомий, таємничий і дуже сильний робить це замість тебе. А коли мине трохи часу, бачу, що цей невблаганний "хтось" ске-

рував усе краще, докладніше, ніж я передбачав і хотів. Мушу це виявити. І коли станеться смерть, — може, справді кращого кінця й не можна було передбачити.

22. V. 1942 р.

Становище під Харковом дуже напружене. Ідуть страшні колосальні бої. З того боку діє маса танків — “ударні групи Тимошенка”. Ідуть з прапором “Победить ілі умереть.” Німці кажуть, що такої навали й крові ще ні разу ніде за всю свою війну не бачили. Дружина Г. Хоткевича прийшла з Мерефи, каже: людей німці вивели в поле. “Підкачали” на тій ділянці мадяри, німці лають їх. Сьогодні посилена чутка, немов червоні взяли Костянтинград. Але чуток зараз, тим паче провокаційних, багато, багато.

Був у Штандорткомандантурі. Розмова з капітаном Кацом. Можуть дати перепустку, лише через 4 тижні, посилають раніше документи в Кременчук, де перебуває вища влада. Я заповнив анкету. Одночасно Ротемунд в імені редакції надсилає сьогодні листа до Пропагандаабтайлунг в Кременчуці з проханням прискорити видачу перепустки. Може й pomoже. А ні — місяць або й більше ждати. От не щастить! — чорт його знає — як навмисне.

Підходить сьогодні до редакції Св-ий, подає мені пакет. Гроші від українського громадянства (3360 крб) мені на лікування. Я був вражений і зворушений. Не хотів брати. Він умовляв — образу їх, якщо одмовлюсь. Прикро, наче ти каліка чи безнадійний смертник,

якому зібрали пожертву. Знову одмовляюсь, він категорично настоює. Довелось узяти, бо гроші справді дуже потрібні, щоб підготуватись перед операцією. І далека все ж таки лежить мені дорога. Та й невідомо ще, як мене Київ прийме. Всяко може бути.

23. V. 1942 р.

Прокинувшись уранці, згадав: сьогодні роковини смерті Є. Коновальця. І стало гірко за мій нещасливий нарід. Коли й висувається достойний, розумний, сильний проводир — ги не передчасно. Коновалець зараз був би нам дуже потрібен. Згадав Ю. Тютюнника, згадав інших, потім Тетіїв. Швидше сісти спокійно до столу та взятися як слід до “Бакаєні.”

Ідальня М. У. на розі Московської і Короленківської. У вікні раптом — донька М. Куліша. Зайшов. Вона тут працює подавальницею. Зраділа, аж обіймає мене. Інші подавальниці обступили. Серед них дочка Ладі Могилянської — теж подавальниця. Згадали про дядька її, Дм. Тася. Прибіг заступник директора, почувши про мене. Прибіг бухгалтер, одрекомендувався: він був стрільцем у дивізії Коновальця. Який сьогодні збіг! Я умовився, що зайду завтра й поговорю докладніше з ним та дочкою Ладі. Дівчата пригостили кислим молоком (по 13 карб. шклянка!).

Був з подякою у бургомистра С-ка і його заступника Сл-ка: це вони подали ініціативу щодо грошевої допомоги на моє лікування і, крім вчорашньої суми, ще трохи видають, уже офіційно, з коштів М. У.

24. V. 1942 р.

Будинок Нац. Культури ("Просвіти"). Збори, присвячені пам'яті Петлюри. Призначено о 10.30, а початок о 12.30 (хахли!). Нагорі. — виставка, бідненька, погано систематизована і блідо оформлена (хахли!). Потім — панахида в залі. Людей чимало, наявні майже всі гром. діячі Харкова. Був момент: раптом здалося, що я в Сквирі, в гімназіяльній церкві. Тоскно стало за молодістю, за всім, що не вернеться... Далі — замість доповіді про Петлюру (не встигли погодити тез) виступ із спогадами про нього колишнього козака, що особисто кілька разів зустрічався з отаманом. Говорить тихо й поганою українською мовою (хахли!). Нарешті — концерт. Хор під керівництвом Ст-го, сольоспів... все блідо, сіро, бідно. Нема у нас сил, нема людей потрібних, нема достатньої культури. А зав. відділом охорони здоров'я при М. У. лікар Д-й, повернувши днями з Києва, розповідає: в Київській М. У. навіть діловодство пішло вже рос. мовою. Що це значить? Чому? Навіщо? І багато, каже, там арештів нещодавно вчинено серед співробітників М. У. Що ж це значить? Звідки ця провокація? Який, справді, нещасливий мій народ! Тільки розвиднятись йому почало — і одразу ж темні хмари насунули. А Житомир? А той постріл? Ех, хахли!..

25. V. 1942 р.

Вистава "Марусі Богуславки" в колишньому театрі "Березіль". Безпорадність, безкультурність, найгірше провінціяльне аматорство. Як-

що не вернуться згодом наші театри ім. Шевченка ("Березіль") та ім. Франка з большевії; — театральна культура наша на кілька років геть занепаде.

Поруч в театрі сиділи Шадківська й Царинник. Новина: німці розпочали загальний наступ. Під Харковом наступали, як тепер виявляється, 20 стрілецьких большевицьких дивізій, 3 кінні д-ї і 15 танкових бригад, — всі дуже добре озброєні. Найнебезпечніший момент був 17. V., коли червоні провались в кількох місцях і були за 4 км. від Харкова. Тепер вся ця маса оточена. В мішку опинився сам Тимошенко. Є думка, що він може скласти зброю, перекинутись на цей бік. Було б це дуже доречно, бо, крім усього, відразу сприяло б заснуванню української армії.

З'явилась брошурка російських великодержавників з емблемою на обкладинці — тризубом і поясненням зокрема, що тризуб Володимира — це найдавніший державний знак Росії. Зміст брошурок закликає до єдності всі народи кол. Росії. Одне слово — "єдина, неделимая", що починає подавати свій голос і, виявляти акцію дуже грубо, провокаційно, нерозумно. Розраховано на те, щоб збивати з пантелику і місцевих недотик і німців та взагалі чужинців. Але знову ж таки: занадто грубо, аж комічно. Це все одно, як бандерівці із своїм **синьо-жовтим** (підкр. авторове. Ред.) прапором...

26. V. 1942 р.

Рівно 12 год. ночі. Допіру пролетів большевицький літак (чи, може, кілька), сильно і

близько десь бомбив, аж хата тремтіла й шибки ойкали. Обстрілу зенітки не чутно. Прогавили чи що?

27. V. (1942)

Згадую: ув'язнення в "Особом Отделе" 14-ї армії і порятунок мене київським студентом-слідчим. Виклик в НКВД з приводу хрестоматії (коли працював у ДВУ, р. 1925), складеної М. Панченком за моєю допомогою; тоді разом викликали і В. Коряка, — їхавши з ним на візнику до слідчого, мав розмову і настанови від нього, як триматися на допиті. Заарештування мене на ст. Цветково — підозрілий мовляв, суб'єкт, — протокол, документи, посвідка від корпункту "Правди", за дорученням якого я їхав, вплив на чекіста моєї посвідки про приналежність до літераторів, завдяки підписові Горького. Заарештування мене в поїзді 1938 р., коли їхав із Сочі на Донбас. Поведінка моя незалежна і протест. Вибачування чекіста наприкінці, — мовляв, помилка. Подання на мене заяви (1941 р.) до письменницького партосередку, що я їздив на полювання з ворогами народу (Патяком, Кириленком), але тоді ж їздив і П. Усенко, сам секретар парторганізації. Це паралізувало справу. Заява на мене Каштелянів про Тетіїв (1938 р.), але заява була подана Микитенкові (копія — НКВД), а Микитенка незабаром арештували.

28. V. (1942 р.)

11 год. вечора. Гуде, наближаючись, ворожий літак. Чутно вибухи на віддалі. Годину то-

му теж пролетів — один чи кілька — бомби і його обстрілювали. Вибухи десь дуже близько. І перед вечором був наліт. І вчора вночі Сидиш, чуєш, як ворог наближається, ждеш, що він може скинути бомбу впрост і на твою хату — і нічогісінько не можеш вдіяти. Прикре становище. Набридло вже до краю. А большевики тепер кидають бомби саме так — куди доведеться, аби лише наробити шелесту, психологічно тиснути на населення. В Харкові за ці дні вже чимало зруйновано жител і чимало є жертв.

Червоні зараз пробують знову наступати, щоб відтягти бодай частково сили німців від оточувальних боїв. Оточено три советські армії і коло раз-у-раз стискається. Командувач і нач штабу 67 большевицької армії, що теж оточені, застріливсь.

Сьогодні в мене надзвичайно радісна несподіванка: лист з Берліну від І. Д. Він, переглядаючи укр. пресу, знайшов моє ім'я і написав: Зв'язок з ним втрачено ще 1919 р. під час повстання в Тетіїві. Я згадую двоклясну школу на Слободі, майже дитинство, потім юнацтво і взагалі Тетіїв — чудесний, бурхливий і страшний Тетіїв.

29. V. (1942)

Зараз 10³/₄ год. вечора. Рокотання авіомотору, наближається. Вибухи. Постріли. Стіни здригаються. Шиби дзвенять. Але вражіння таке, що пролетів один — аби лише нагадати про большевиків. Я вже звик, всі ми тут у Харкові звикли. А проте дратує.

Читаю укр. літературу (часописи, книжки),

привезені днями з Берліну. Вчора прочитав “Вогневу пробу” — І. Мазепи. Зараз під руками “Український державник” — календар на 1942 рік гетьманського напрямку. Слабкий він, наївний у своїх статтях, а часопис гетьманський “Українська дійсність”, якого кілька чисел прочитав учора, — ще слабший, просто місцями безпорадний і смішний. Як погано ці люди знають життя, — нове життя. І нову нашу українську **дійсну дійсність!** (підкр. авторове. Ред.). Куди сильніший орган УНО — “Український вісник”, що знову почав виходити і що перший відновлений його номер я прочитав учора. Ви-являється, його були заборонили в Берліні через те, що він занадто критично виступив з приводу апетитів Румунії, зокрема щодо Одеси.

30. V. (1942 р.)

10 год. вечора. Знову бомбить, тільки далі десь. Все це вже з відчаю. Під Харковом — цілковитий розгром — 260.000 лише полонених!

Сьогодні — лист із Києва від Костюка Гр., того самого, що був критиком і особливо зблизився зі мною за часів “Пролітфронту”. А тепер він у Києві — заступник голови Софіївської Районової Управи. Дивні діла Твої Господи! Початок листа: “Користуюсь випадковою нагодою й пишу Вам пару слів. Маю певні відомості, що про Вас у Львові дуже турбуються і хочуть при нагоді прислати вам виклик, щоб ви приїхали туди. Конкретно турбується панна Т-ка Р. Дуже прошу, якщо буде

можливість, напишіть мені кілька слів" і т. Р., Р., як ти мене схвилювала оцим і одраз якось поглибила певність, що я буду жити Так! Треба геть усе мобілізувати, щоб зміцнитись, перевести вдало операцію і спробувати ще хоч трохи пожити справжнім змістовим повноцінним життям. Недарма я зустрів тебе Р., в такий зламний для мене час, недарма ти запала мені так глибоко в серце і пам'ять.

31. V. (1942 р.)

11 год. вечора. Допіру знову пролетів большевик і бомбив. Зараз гуде в повітрі німецький самолёт. Після вчорашніх нальотів і позавчорашніх е руїни й жертви на Панасівці та в районі парку, під П'юмерками. Сусіди-німці казали сьогодні, що сподіваються цієї ночі сильного нальоту.

Розмова з Н. про потребу завтра ж оформити розлуку. Спокійна порівнюючи поведінку, але сльози за Лесиком.

Ш-н зробив мій портрет олівцем, — досить вдало на мою думку. Читаю І. Мазепу: "Україна в огні й бурі революції". Дуже цікаво, досить ґрунтовно і, сказати б, — розумно.

Ходив над вечір з малим на прогулянку по вуличках Журавлівки, що нагадують Сквиру. Ось цими вуличками восени я носив воду — як було важко й холодно! Зараз всі вони в зелені, повітря чисте тут, запашне (та ще після вчорашнього дощу). А вишні вже майже одцвіли. Який жаль! — я ж і не бачив цвіту.

Два дні тому Н. категорично відмовилась іти зі мною до бургомістрату з приводу розлуки — вплив тіточок і тещі, побоювання, що потім не зможе забрати з Києва своїх речей. От міщани, дріб'язкові людці, — просто...

Сьогодні повідомлення з Ортскомандантури — завтра йду туди. Нарешті! Аж не віриться. Був сьогодні представник з Києва в редакції, привіз останні числа "Нов. Укр. Слова". Заходжу до кабінету Царинника, а цей представник якраз розповідає:

— Ми друкували прекрасний великий нарис вашого кореспондента... Любченка Аркадія... письменника... Знаєте, справив велике вражіння особливо в колах інтелігенції... я якраз одного разу був серед академіків... і...

Тут Царинник не втерпів, засміявся, а я мусів признатися, що це — я. Чоловічина трохи зніжковів. Виявляється, це — той іще нарис "Україна живе". Розповідав про Київ. Життя там досить уже налагодне і значно дешевше, ніж у Харкові.

Здоров'я моє знову погіршало — різкі зміни у виміні речовин, кволість і поворот екземи. Так, бачу: поки не зроблю операції, не налагоджу шлунку — нічого не pomoже. Там корінь усього лиха. То ж з коріння й треба починати.

4. VI. (1942 р.)

Вранці одержав перепустку на Київ. Аж не віриться, що вона в мене в кишені, що поїду. Уже днів 5 численні різного роду частини пе-

ресуваються головню на північ. На Сумській де найбільше купчиться цей рух, та на Московській просто важко перейти через вулицю. Яка ж сила силенна вояків, зброї, машин! Кажуть, большевики зазнають вже останнього їхнього розгрому на південь од Харкова, ал натомість вони тепер повели дуже сильний на ступ на північ від Х. Між Білгородом і Курськом йдуть запеклі бої.

Читав днями советську "Правду" з 14. IV 42 р. і з 30. IV. 42 р. Те ж саме, та ж (ні, ще більша, бо бракує сил літературних) нудота, сірість, демагогія, страшенна брехня про німців і накачка потогонної стаханівської системи на оборонних підприємствах та на колгоспних ланах у зв'язку з посівною кампанією. А місцями — просто сміх бере! Який цинізм і яке безглуздя! Нічого там не змінилося, нічому їх час і події не навчили. Навпаки — ще демагогічніше все виглядає. В номері за 14. IV оголошено нову позику на оборону в 20 мільярдів!

Зараз (10½ год. вечора) увесь час німецькі літаки гудуть, патрулюють. Сьогодні сподіваються чомусь сильного бомбардування Харкова.

Згадую: березень (не пам'ятаю тільки дня) коли Х-в був під великою загрозою і ми з Царинником наладнали вже санки, щоб на них посадити та вкютати дітей і пішки мандрувати на Полтаву. Тоді вже Земельна Управа евакуювалась (разом з німецьким її керівництвом). І взагалі була в місті велика паніка. Барикади, укріплення, провокаційні чутки. Я ходив на поготові з грішми в кишені й най-

потрібнішими речами, які лише могли вміститися по всіх кишенях. Так само була приготована й Н. з Лесиком. Неприємні, дуже неприємні години й дні. А ще неприємніші ночі, бо ж під загрозою розстрілу на місці було заборонено вночі виходити на вулицю, хоч би й на випадок конечної втечі.

8. VI. (1942 р.)

Вчора (в неділю) — провозжали мене в Царинника. Були, крім відповідальних робітників редакції, заст. бург. Харкова С-ко, нач. ОблЗУ пр. Ветухов, нач. упр. держ. маєтків — проф. З-й, голова "Просвіти" проф. Дубровський, зав. фінвідділу М. У. С-к та інші. Були й представники нім. командування: командант міста Унгли, нач. відділу преси при пропагандаабтайлюнг Ротермунд та ще чотири офіцери. Промови. Я дякував. Дозволив собі трохи випити. Увага й чулість мене справді зворушили.

Сьогодні взяв розлуку. Коли були у юриста бургомістрату, хтось невідомий зайшов, і юрист одразу сказав йому, що треба звернутись до похоронного бюро. Вийшовши відти Н. сказала мені грубо й цинічно, що **це не дарма, що я конче помру. С....!** (Підкр. авторове. Ред.).

Завтра о 6-й ранку поїзд, яким їду, рушає через Ворожбу.

Зараз пакуюсь. Боже мій, нарешті я зробив цю першу операцію, вирізавав цю прокляту "язву"!... Лесик зі мною. І я вільний, зовсім вільний!

Тепер починаю нове життя.

От я в своєму кабінеті. Хвилинами здається, що це — сон. Тепер тільки ще ширше бачу, де глибше почуваю, скільки пережито мною за цей рік! Адже минув якраз (без малого) рік!

Вперше в житті зазнаю відчуття такого великого відрядного супокою, що саме оце здається мені справжнім щастям. Я знову прибув до рідних берегів: мама, брат, хата, все на місці, все гаразд. Все на місці! — я просто не йму віри. І всі здорові. Я сам теж здоровий. Тут нарешті є що їсти, і я їм скільки хочу, і нічого мені не шкодить — навпаки. І нема вже страшного дудницького вантажу за плечима, нема того болючого нервового подразника, від якого я просто скаженів. Скінчено з цим назавжди. Яке ж справді щастя! Я вільний, вільний!

Я згадую: коли в X-ві пакувався, мені не давали навіть мотузки. Вона, Ніна, лежала на ліжку й чіплялась, лаяла мене, всіляко ображала. От дурна баба — замість розлучитись похорошому, вона настирно ще додатково обурювала проти себе. Я страшенно стомився пакуючись; ліг о 3-й ночі, а о 4-й мене розбудила тітка Люба. Майже не спав, схопився. Буджу Лесика, він одразу охоче схопився, одягається, умивається. Рух у всьому будинкові. Снідаємо з малим, а тут і машина під'їхала. Хутенько збираємось. Прощаюсь з дідом, каже: "Не знав, що у Вас такі плани, не ожидал, что так будет". Я у відповідь: "Не знав, что у вас такая внучка, не ожидал". Подякував йому за все, подякував тіткам, тещі потиснув

руку, але чемно сказав кілька слів. Н. провожає до машини, інші теж. Лесика посадив із шофером, сам з-заду. Тоді Н. простягає руку: “Досвідання, Аркадій” (вона віддавна демонстративно переключилась лише на російську мову). Я: — Прощайте! — і руки їй не подав. Вона вражено одсмикнула свою руку, аж ніяк не сподівалась...

...Ніна, коли йшли вчора до контори метрик, призналась: — Ах, еслі би большевікі возвратілись! Я с тобою разошлась, пята петлюровского на мене нет, мне далі би оні хорошую работу, і я великолепно жіла би.” Я навіть зупинився, пильно поглядаючи їй в очі... (Пропускаємо тут одну густозаписану сторінку рукопису. Ред.).

...Спасибі, спасибі тобі, війно! Скільки мук моїх ти розв'язала, хоч і додатково мене сильно вимучила та й ще не так вимучиш...

16. VI. (1942 р.)

Чудесний був день, коли ми з Лесиком їхали з Харкова. О 6-й ранку відійшов потяг з Харкова. Товаровий вагон, ми на своїх валізках, серед густого натовпу пасажирів, у кутку — тут зручніше. Хлопець поводитьсь дуже слухняно, радий, що їде додому й трошки приголомшений незвичною обставиною. В широкі двері обабіч леться сонце, біжать там за дверима зелені червневі лани. Все майже засіяно, впорано — аж дивно! Що то значить, коли люди хочуть працювати, коли вони зацікавлені! Чудесне повітря! О 6-й вечора — Ворожба. Хутчій шукаємо поїзду на Київ, пересіда-

емо. Важко мені, знесиленому хворобою, тягтися з речами через рейки, але нічого... Питаю у машиніста: — Це на Київ поїзд? — “Ага, Конотоп, Бахмач — значить і Київ”. Сіли, згодом рушили, а в дорозі виясняється, що поїзд тільки до Бахмача, а на Київ у Ворожбі був другий поїзд, стояв далі. Навіщо ж машиніст збрехав? На зупинці йду до нього, сварюся — хам чоловік, бачить, що я з дитиною, з речами й так підводить. Либонь, навмисне. Він зняковів, радить пересісти в Бахмачі, бо той київський виїде з Ворожби на 2 год. пізніше. Але пасажери радять пересісти в Конотопі: тут людей буде менше та й станція заціліла. Так і роблю. В Конотопі сходимо. Суворя перевірка документів німецькою вартою. Ждемо 2 години. Справді через дві години надходить київський поїзд. Німецький вартовий веде нас (і всіх пасажирів) до класного вагону. Ми з Л. лише вдвох в купе, вагон майже порожній, вагон уже західньої конструкції. Поїхали. Заснули. А вранці о 7-й — Дніпро! Переїздимо міст. Віри не йму! Пильно вдивляюсь у рідні, знайомі береги. Серце завмирає. Так я давно вже не хвилювався, просто сльози накочуються, горло лоскоче. І от — уже по цей бік Дніпра. Здрастуй, Києве! Чолом тобі, дороге моє Правобережжя!

З вокзалу речі несе носій. Йдемо. Купую по дорозі малярських сигарет — за 7 штук 10 карб. Чисті вулиці. Розкішне, чисте, прохолодне вранці київське повітря, яке одразу помітно відчувається після Харкова.

Вдома. Лесик постукав, і одчинила мама. Радість і щастя. А потім цілий день — говори-

мо, говоримо, блукаємо по кімнатах, як сп'янілі, купаємось (нарешті за цілу зиму!), їмо, їмо, жартуємо, сміємось, сповнені невимовних найніжніших почуттів не тільки між себе, але й до речей, які залишились цілі і просто зворушують, бо кожна про щось нагадує, з чимсь пов'язана у спогадах. Ах, це наче сон! Приходять Жорж і Женя — теж наче сон. Ці два три дні такі переповнені, незвичайні, незабутні, що годі про них вичерпливо й сказати. Вони залишаються, як справжнє свято, — передусім у душі, у почуттях.

Другого дня: районова Шевченківська рада (В.-Підвальна, 15), де розв'язується справа приписки; візит до редакції "Нового Укр. Слова" і знайомство зі Штепою. Ось він який! — яничар і зрадник! Тожто очі в нього не дивляться прямо, а все збігають поглядом убік. Він радо приймає мене, просить співробітничати. Тут же знайомство з п. Малиновським, представником нім. преси (сам він західноукраїнець). За його пропозицією написав велике інтерв'ю для нім. преси, вчора вже послано. Вчора він уже втретє був у мене в хаті, хоче налагодити тісніші зв'язки й пропонує постійне співробітництво в нім. органах. Для "Н. У. С." просять конче нарис про останні бої під Харковом. Не дам.

Був у театрі "Вар'єте" — добре, аж не сподівався. Вчора був в опереті — "Коломбіна" — теж непогано.

19. VI. 42 р.

Склав візиту голові міста Л. Форостівському. Добре прийняв. Розмовляли години дві — вла-

сне, він увесь час розповідав. Людина, видно, вольова, ініціативна, діловита й дисциплінована. Принаймні, перше таке вражіння. Тип чинного й свідомого власної гідності українця, яких нам треба зараз якнайбільше. Сьогодні — візита до його заступника проф. Волконвича.⁶⁾ Теж багато про себе розповідає, але це вже інший тип, верткіший, хитріший, дуже, видко, самолюбивий і значно старший роками — колишній викладач слов. мов університету.

З третього дня приїзду майже щоденно зустрічаюсь із Гр. К., колишнім пролітфронтівцем, заповзятим ваплітянином. Був 6 років на засланні, зараз тут керує відділом мистецтв і, каже, ще з Харкова додержує приятельських стосунків із Форостівським.

Майже щодня зустрічаю різних знайомих — вигуки, обійми, привітання, поцілунки. Виявляється: мою статтю “Україна живе!”, передруковану ще в грудні київською газетою, всі читали, всім вона дуже сподобалась і всі ждали мене до Києва.

У ред. “Нового Укр. Слова” вже 5 днів лежить інтерв’ю зі мною, зроблене Ів. Л., — добре, вдале інтерв’ю. Але лежить. Я жду, коли видрукують, — тоді, можливо, дам перший матеріал. Вони ж щодня попитують за моїм матеріалом, і ждуть, щоб я його швидче дав. Знаю: тоді видрукують лише матеріал і потреба в інтерв’ю одпаде. Отак і вичікуємо один перед одним — заминка, напруження вже почалось. Я такий, що радо й зовсім не друкувався б у цій газетці. Вона не те що безпорадна, побудована вся на передруках, а просто підозріло-безлична, шкідлива. Не орган, а

якась протоплазма. Од неї просто смердить. Страшенно не хочеться мені з нею зв'язуватись. Бо коли зв'яжусь, то передбачаю згодом серйозні непорозуміння, — її співробітники, здається мені, здібні на яку завгодно провокацію. Ще поміркую, ще зважу.

А поки що знову, як на курорті. Перепадають дощі і повітря в Києві чудесне. Багато сплю, багато (аж занадто) їм і швидко набираю тіла (хоч хвороба однаково дається взнаки). Впорядковую хатні речі, книжки, папери. Хочу змінити квартиру — нове життя в новій хаті.

А зруйнований згорілий Хрещатик вражає до сліз.

• 20. VI. (1942 р.)

Сон: О. Вишня спочатку в гурті якомусь (наче кінець великих зборів) підходить і каже мені слово з приводу доповіді, з яким я охоче погоджуюсь. Потім — знову гурт, їдальня, він перестрів мене з двома повними чарками й пропонує випити. Я натякаю на мою виразку, а він підморгує, киває, — мовляв, нічого, пий, не завадить. Я чокнувся з ним і випив. А тим часом бачу, що офіціантка вже несе мені миску закуски: смажену курку, залиту сметаною. Починаю задоволено їсти.

Мама каже, що це — прибуток.

22. VI. (1942 р.)

От і рік, рівно рік війни. Я знову, як і рік тому, сиджу в своєму кабінеті. Все пережите за рік, — наче важкий і просто неймовірний

сон. Ах, який страшний сон! І скільки повчального. І скільки, не зважаючи ні на що, полешання, справжньої глибинної радості.

Ще раз та ще раз переконаюся: є невидима і неперможна над людиною сила. Хай це зветься доля чи як завгодно. Це у всякому разі, наймогутніша Сила. Од неї, кінець кінцем, все залежить. Що б не робив, як не складав би свої пляни, скільки б енергії не витрачав, намагаючись бути господарем своїх справ, а Вона — Дажбог — раптом усе по-своєму скрутить, разуче-несподівано все поверне геть в інший бік. І що найразючіше: бачиш потім, що Вона діє надзвичайно логічно, правдиво. І мимоволі почуваєш себе не те що особисто слабким, нестійким, а якимсь короткозорим, недосвідченим, просто іноді дурним. Стоїш геть ошелешений, і тільки дивуєшся.

От минув рік війни, а я став мудрішим, дорослішим на десять років. Яким же немовлям був я рік тому. І став я, поза всім, морально сильнішим, незрівняно багатшим.

Вчора: обід у.... Його дружина — хороша українська молодичка, теж з Київщини. Дуже турбувалась за моє здоров'я і на дорогу силоміць тицьнула мені в кишеню з фунт масла. Обід був, як на теперішній час, заможницький, — навіть вареники з сиром і з сметаною, навіть курка (та ж то снилось передучора!). І самогон був. А хазяїн до приходу гостей вже сильно пригостився і одразу ж після закуски, хильнувши дві шклянки самогону, заточився, упав на канапу і заснув. Ми обідали без нього. Був іще Б. К-к, кореспондент газ. "Голос Волині" (Житомир), сам початківець-літера-

тор, що слухав мою лекцію торік чи позаторік на літгуртку при журн. “Молод. Більшовик” і досі захоплений нею. Загалом — досить легковажний, “кручений панич”.

24. VI. (1942 р.)

Вчора були в мене оператор “Укрфільму” Т. ще з якимсь своїм співробітником. Пропонують написати текст до документального фільму про Київ. Сказав, щоб зайшли 25-го, дам остаточну відповідь.

Сьогодні: візита до Штепи (треба ж вияснити справу, бо все якось застигло). Каже: в Генералкомісаріяті затримують мою справу з анкетами і немов би так йому відповіли: “Любченко був активним советським письменником, хай тепер зачекає. До таких ми застосовуємо метод вичікування аж до закінчення війни. Працювати за попереднім їхнім фахом їм не дозволяємо. Хай попрацює поки що на якійсь іншій роботі”. Якщо Штепа не бреше, то все це просто жорстоко. Треба було тобі, Аркадію, так ризувати життям, щоб утікти від большевиків, треба було тобі стільки пережити і так болісно ждати визволення, з перших же днів почати співпрацю з ним. збройними силами в Харкові, так віддано й заповзято працювати, не зважаючи на хворобу, так мріяти і рватися до Києва, щоб, кінець кінцем, мати отакий прийдом! Оце справді “діялектика”! Але нічого — це все дурниці, порівнюючи з тим, що пережито. Я їм, коли схочу, своє доведу. Хоч Штепа провокує, але я, я свого доможусь. Був допіру сам у Генералкомісаріяті, просив зав. від

преси. Рейнгардта прийняти мене. Було вже пізно, він був дуже зайнятий, скерував мене до свого заступника Люфта, а той уже поїхав додому. Завтра зрання одвідаю Люфта. А може бути й таке: той же Штепа з Якубським (ой, лис! і морда лисяча!) вбачають в мені не дуже бажану, загрозливу для їхньої редакції (та й узагалі на київському літературному фронті) постать і самі щось напровокували в Ген-комті. Бо звідки ж ці закиди щодо активності, коли я останні сім років нічого майже не писав? Від таких “компатріотів” можна сподіватись чого завгодно. Так, дуже можливо, що я для них начебто якийсь загрозливий конкурент, — хочуть одразу ж мене присадити.

Вчора був у лікарки-травниці на Дмитрівській вул. Стара чаклунка. Взятася лікувати, надавала варива, порошоків, мастик і трав. Сьогодні почав лікування. Вирішив так: нічого на цьому не втрачу, а поки зроблю операцію, треба й цього народнього способу спробувати. А ну ж допоможе щось? Про неї дивовижні речі розповідають — і то люди, яких вона ось недавновилікувала. За большевиків її покарано було, як чаклунку, тюрмою.

Сьогодні — зустріч і знайомство з редактором місцевої російської газети “Последніє новості” — Діновим, здається. Він щойно повернувся з Берліну, де був 1½ місяці у відрядженні. Молодий російський інтелігентик, який нагадує вихідця з “золотої молоді”. Розповідав багато про сучасний Берлін. Між іншим, тамтешній анекдот з приводу широко застосовуваних ерзаців: Х-ві набридло це пісне життя і він, вирішивши скінчити самогубством, купив в

аптеці отрути, напився, жде смерти, жде, аж нічого не вплинуло. Виявляється, що отрута — ерзац. Тоді він вішатись, але теж не вийшло, бо мотуз (ерзац) з паперу урвався. Тоді топитися, але убрання (ерзац) з дерева утримало його на воді. Він врешті розчаровано махнув рукою, затоскував і через два тижні просто з досади й голоду помер.

Брата Юрка хочять скерувати на роботу до Німеччини.

25. VI. (1942 р.)

День. Дощ. Теплий, літній, пахучий, — особливо в цьому чарівникові — Києві, геть затопленому зеленню. Крізь дощову пилюгу вже просвічує сонце і над купами дерев у Ботанічному стоїть синявий випар, як дим. Краса!

Допіру повернувся з Генералкомісаріату. Розмова з заступ. зав. від преси — Люфтом. Застав його одразу. Одразу мене прийняв. Я привітався й одрекомендувався по-німецькому, але застеріг, що погано ще цією мовою володію і попросив перекладача. Він вийшов, пошукав, привів ту саму пані, що вчора я з нею мав дотичність у почекальні Рейнгардта. Запитання: Чому я виїхав з Харкова? Пояснюю хворобою і поворотом додому. Він, виявляється, не знав, що я місцевий мешканець і був евакуйований. Це одразу надало більшої ясності моему становищу. Коли ж я розповів про роботу в Харкові й показав документи, які свідчать, що я з перших днів приходу до X-ва нім. збр. сил включився в активну працю й працював до останнього дня від'їзду звітти, показав

ще й газети з моїми статтями, — сумніви, які, очевидно, щодо мене були тут, ще більше розвіялися. Він сказав, що в “Н. У. С.” штат буде днями ще додатково скорочений, газета розміром не зменшується і стає виключно інформативною, тому для мистецько-літературних матеріалів там залишиться місця 10-5%. Що ж я там зможу робити? Нічого. Отже він пропонує співробітничати в ДНБ (в Рівному), при чому матеріяли я можу давати йому безпосередньо. Ця праця буде добре оплачуватись. А для орієнтації, для вибору тем він передасть через Штепу відповідний пакет із низкою зразків-статей. Я натякнув, що мої деякі статті з “Н. У.” і повідомлення про мою втечу від большевиків надруковані також в газетах Львова, Кракова і Берліна. Він наприкінці додав, що залежно від успіхів моєї роботи він матиме на увазі штатно призначити мене на редакторську роботу десь згодом в іншому місті. Я подякував. Загалом розмова тривала недовго, але суто-діловито і залишила по собі задовільне для мене враження. Я дуже радий, що не порушено моєї гідності, і вів я розмову в достойному тоні самоповаги... Він, між іншим, спитав десь після початку розмови: українець я чи росіянин? Я з підкресленням відповів, що українець, і це підкреслення примусило його уважно зиркнути на мене. Це було дуже відчутно і показово. Він теж був сухувато-коректний...

...Вчора зустрів у кафе на Фундукл.(їївській) критика Ю-ка. Звичайно, так само радісні вітання, розпитування про Харків. Обіцяв зайти. Це один з колишніх микитенківських прихвостнів. Як змінився!

Вчора ж на вулиці зустрів письменника Ю. Будяка. Старий, хворий. Мене спочатку не пізнав, я сам до нього признався. Він дуже зрадів, каже, що днями має бути дозволена організація спілки письменників. Жаліється на тяжку хворобу. Потім розповідав про своє заслання. Дуже нарікав на Рильського-запроданця, а особливо гостро лаяв Андрія Паніва і Епіка, що ганебно поводитись на допитах в НКВД. Епик, за його словами, рятуючи свою шкуру, багатьох оббрехав і запроторив на заслання та смерть. Зокрема — Антоненка-Давидовича, який, дуже можливо, дістав би легку кару. Про це Будякові казав, обурюючись, сам Антоненко, коли їх одного разу вкупі везли на допит. Між іншим, про Епіка я це чую вже не вперше.

28. VI. 1942 р.

З ночі дощ. Вже незабаром місяць, як майже щодня дощ. І холодно. Погане літо.

Лесик простудився. Мама вчора пішла на село по продукти — тепер дощ їй може багато перешкод завдати (це — Немішаєво за 20 клм.). Я хазяюю сам і вже набридло вовтузитись з горшками, дуже багато це забирає часу і стомлює.

Сьогодні зрання був Ніколай, розповідав про свої пригоди на фронті під Харковом і про теперішню службу.

Позавчора вранці заявився вчений секретар Вінницького мед-ту, привіз того листа мамі, що я ще з Харкова давно передавав через Кардиналовську. І газети з моїми статтями. Розповідав про життя Вінниці і периферії. Є розгублення, тривога.

Позавчора ж у редакції познайомився з редактором чернігівської газети — молодий ще, якийсь стривожений і так само розгублений хлопець.

Штепа домагається моїх літ. матеріалів до газети. Я вчора сказав йому про інтерв'ю зі мною: чому не друкують? Обіцяв вияснити й зробити. Жду.

1. VII. 1942 р.

Знаменна дата! Рівно рік тому, ось саме в цей час (о 9 год. ранку) цей двір “Роліта” збуджено гудів, сповнений був надзвичайного хвилювання і метушні — виїздили письменники, перший день офіційної евакуації, хоч від сусідів приховували цю справу. Автобус прибував і одбував, транспортуючи “добровільних утікачів” на двірець. Ще вночі виїхали на станцію “найвельможніші” (Тичина, Панч, Рильський, Рибак, Гофштейн, Тардова з робітницею, Городський, тощо — переважна більшість “аристократичного” нового крила будинку). Бачу: стоїть автобус у під'їзді і туди вантажать валізки й вузли. Зазирнув у марш, де ліфт, а там Копиленко пре колосального клунка, загорнутого в килим, аж піт бідоласі виступив, і питає: — Ти ще не вантажишся? — Ні, а що? — Ну, то слідуючим заїздом із наступною партією через годину-півтори поїдеш... — Добре, добре... Ах, сердега, він і не підозривав, що я зовсім не поспішаю, навпаки, міркую, як би то довше залишитися в Києві! Він преться до автобуса, пре поперед себе клунка, а там у середині вже сидить Смілянська з дитиною, ще хтось з жінок з дітьми. І він просить їх негайно

вийти, дати місце клункові. І вони вагаються, не хочуть... І він силоміць, клунком, грубо, нахабно витискає звідти дітей. І счиняється крик, лайка, скандал. І всі присутні обурюються на Копиленка... У дворі ж никають бліді, розгублені жидки, страшенно стурбовані тим, що їх не всіх вивозять у першу чергу: їм бо, як жидам, мовляв, у першу чергу загрожує німецька небезпека. З'являється раптом Бажан у військовій уніформі, який вкупі з Корнійчуком верховодить тепер у спілці. Жиди обліплюють його з такою настирливістю й шумом, що він ледве виринається з цього напосідливо-переляканого кодла, а вони однаково біжать за ним. Переслідований, враз затурканий, він опиняється аж у другому кінці двору і, помітивши мене, простує до мене, як до спасенної точки. Я одводжу його ще далі вбік і кажу, що не маю охоти зараз їхати, хоч і належу до сьогоднішнього списку: мовляв, взагалі не поділяю цієї панічної втечі й хочу лишитися вкупі з ним у Києві, а як доведеться то, й "захищати Київ". Він насторожено бликає короткозорими очима й каже: "Ну, як хочеш... але май на увазі, що потім буде важче виїхати". — Нічого, як буде всім, так і мені". А довкола нас уже знову скупчились переважно жиди. Б-н поважно проголошує, що допіру він говорив особисто з Хрущовим, той цікавився настроєм письменників, передавав їм привіт і побажання триматися достойно, поводитись так само організовано, дисципліновано, свідомо, як то було й досі. Я поспішаю додому, радий неймовірно, що маю право (у всякому разі певну згоду секретаря парторганізації, товариша Ба-

жана) поки що залишитися.

Шкода, що мій тодішній щоденник загинув. Тепер багато чого слід відновити, поки час, бо воно дуже цікаве, повчальне.

Мама позавчора ввечері притопала з села, принесла трохи харчів. Я теж роздобув трохи муки й сала. Другий день ми розкошуємо. Продовжую лікування, що його призначила чаклунка з Дмитрівської 17. Помічаю якусь реакцію в усьому організмі — чи на добре воно?

А Київ буяє своєю самобутньою красою — сьогодні до того ж сонце. Тут і померти я згоден. Тепер я ще більше, ще глибше почуваю його цінність для мене, як українця. Дорогий він мені кожною своєю дрібничкою, ходжу по ньому, як зачудований, люблю його так, як, здається, досі ніколи ще не любив. Мое величне, мое прегарне, болюче й втихомирливе, трагічне й шляхетне, розтерзане й живе, вимучене і невмируще, заглиблене в суть життя, якоюсь таємничістю солодкою овіяне, віковічну істину в собі приховуюче, мужнє і ласкаве моє місто, — ясне, земне і в той же час химерне гніздовище усіх скорбот і радощів, усього сенсу життя й боротьби моїх пращурів і мого народу. Я стою ось перед тобою і почуваю себе перед твоєю величчю малесеньким, непомітним, але ти мені знову даєш сили. Я почуваю, як ти мене знову окрилюєш, я п'ю, п'ю, п'ю з твоїх невичерпних, життєдайних джерел.

4. VII. 1942 р.

Знайшов вірша, написаного М. Рильським у грудні 1940, коли ми разом із ним їздили на літ. виступ до Конотопу й потрапили під хуртовинну, морозяну погоду до готелю місцевої Міськради, що як раз ремонтувався (взимку! в мороз!). Там і мусіли два дні жити.

А. П. Любченку (на спомин про спільну подорож).

Хоч номінально ми в Європі,
В найкращій із її країн,
Але фактично — в Конотопі,
Що мучить нас, як сучий син.

Нема ні їсти, ані пити,
І навіть — соромно сказати, —
Півдня доводиться ходити,
Щоби природі дань віддати.⁷⁾

А тут ще хуга сніжна віє,
Реве й свистить, як ідіот,
І замітає всі надії
На наш до дому поворот.⁸⁾

Нема дістати де й окропу,
Аж навіть згадується “мать”...
Ох, шидше б цьому Конотопу
Нам, друже, рифму показати!

М. Р. 13. XII. -40.

А ось іще знайшов клаптики — це записочки мені, як старшині військових курсів при спілці письменників у травні 1940 р.:

Увлечись компасом из стали,
Аркадий добрый наш, забыв,

Что головы к чертям устали,
Не говорит нам: перерыв!

(Автор невідомий).

Исписали все тетради,
Порох вышел твой и мой.
Ах, Аркадий, Бога ради,
Отпусти ты нас домой.

(Я. Городской)

Я порядкую в скриньках стола, в книжковій шафі, налагоджую своє нерухоме літературне майно — і це зараз дуже цікаво, дуже багато викликає думок. Скільки мерців лежить переді мною, скільки мною витрачено дорогого й ціннішого в моєму житті часу! 23 роки в п'ятьмі, в тюрмі! Як тепер це все надолужити? Хочу найдоцільніше організувати свій час, щоб як-найбільше зробити, написати те, що іще встигнеться.

Сьогодні (зараз 8 год. вечора) — рівно рік, як я вирушив із своєї хати. В цей день торік о 6 год. вечора, щойно я прийшов додому і сів обідати, подзвонив телефон із спілки п-ів. Маміконянець — діловод спілки — передав категоричне розпорядження Бажана і Корнійчука, щоб о 7-й год. вкупі з усією сім'єю і з речами (скільки сам підіймеш) бути на товарній станції, сісти і вирушити. — Куди? — Не знаю, кудя повезут. — А як же я за годину доберусь до станції з сім'єю та речами? Дайте якийсь засіб пересування. — Не знаю, так приказали т. т. Корнійчук і Бажан. — Ну, якщо не буде засобу пересування, то я не виїду, бо це фізично неможливо — так їм, будь ласка, і перекажіть". А сам собі думаю: справа погана,

треба лаштуватись у дорогу, вони, напевне, мені не вірять, уже підозрівають. Я побіг, кинувши обід (а на столі стояв величезний полумисок полуниць і мама, бідна, почала ридати), у Софію до Ніни, викликав її, так і так, мовляв, баритися не можна. Прийшли. Вже й не обідали. Склали речі. Смуток, сльози, нервування. Дзвоню в спілку — ніяк не можу впіймати Бажана. Знову впіймав Маміконянца. — “Ну, як із транспортом? Я готовий, жду. — Сейчас, сейчас поговорю з Олександром Євдокімовічем”⁹⁾ А потім хвилин через 10 дзвонить: — Ол. Євдок. сказав, що дає свою машину, тільки ви сейчас же должны виехать”. І моя остання надія на затримку, на якісь можливі зачіпки й викручування зникла. Треба їхати. Сіли всі, як годиться перед великою дорогою, на хвилину. Підвівшись, я ще зазирнув до свого кабінету, він уже був у вечірній сутіні, видався мені великим і поважним, ніби на відстані вже. Але десь у глибині душі лишалось щось нерозривне з ним. Так наче передчував я, що повернусь сюди через рік і застану все на тому ж місці. Так. Ну, прощай, Києве! І раптом Лесик, такий завжди охочий до всяких подорожей, — у сльози, в крик: “Я не хочу їхати! Я не хочу їхати!” Серце мені стиснулося, але я навмисне став суворішим, бо й дорослі почали знову ридати. Двірники понесли речі до спілки, і я з Ніною пішов з ними по Нестерівській, а мама з Лесиком по Фундукліївській. В спілці товкотнеча, розгардіяш, паніка. Особливо — жида. Хтось каже про жертви останнього бомбардування, а Коган істерично майже кричить у відповідь: “Мне

ето не інтересно! Мне інтересно, когда же я получу посадочний талон? Когда же я уеду? Почему евакуіруют в первую очередь українцев? Нам, євреям, немци больше угрожают!" Обурення, шум, метушня, народу стільки, що й протовпитись важко. До того ж уже темно, а світла нема — затемнення від самольотів. Жидівка Балясна, що виконує тепер відповідальну роботу по лінії парторганізації, на швидку в півтемряві пише мені посвідку на від'їзд. Мама, Ніна й Лесик сидять на речах у коридорі. Ждемо машину Корнійчука, яка повезла на двірець польську письменницю Шемплінську, що теж виїздить цим ешелоном. (Два дні тому вона з 5-ти місячною дитиною і чоловіком, -- Соболевським, чи то журналістом чи інженером, -- на мотоциклі прибула зі Львова, їхавши 4 доби. Вона ж бо, поза всім, депутат Львівської міськради). Сів і я з родиною на клунках біля сходів -- сум і злість, що доводиться їхати, що ніяк не щастить залишитися в Києві та заплутатись в цьому вирі і залишитись зовсім. Тихенько кажу ще раз мамі: "Продавай речі, але тримайся, постарайся зберегти мої книжки й взагалі хату. Я конче тікатиму. Як говорив, десь у дорозі. За межі України ні за що не поїду. В крайньому разі — Ніна з малим рушить далі, а я зникну по дорозі будь що будь... А як тобі скрутно буде, дуже вже скрутно, тоді мандруй до Животова". Мама, хороша моя мама, плачучи, виймає ті 300 карб., що їй я залишив (все, що міг старенькій залишити, бо й у самого було обмаль) і силоміць тикає їх мені: "Тобі ж, Аркаша, дорога важка із сім'єю, бери, тобі кожна

копійка дорога, а я тут якось перекручусь. Жорж іще допоможе". Я, звичайно, не взяв, одвів її руку, поцілував стару. А тут уже й машина прибула. Маміконянц покликав мене у садок: "Ви, Аркадій Аф., білі всегда такой отзивчивий, внімательний. Желая вам хорошей дороги... вас, скажу по-секрету, хотят поскорее вивезти, потому так і получілось с неудобствами... о вас, понимаєте ді, беспокоятся, как о лучшем писателе. Ну, до свиданья, всего вам..." Ах, наївний і хороший мій Вачан! Він прямо не міг сказати, в чому річ, але знайшов спосіб сказати так ясно, що прямійше й не треба. Він хотів мене попередити, щоб я краще зрозумів своє становище людини, яка потрапила під підозру через те, що залишалась, не поїхала з першим ешелонем 1/VII. Ми з ним обнялися. Потім, коли сідали в машину, він допомагав, і Кротевич допомагав, а дорогу раптом заступила Левітіна (жидівський виронок, прообраз "Свині" у Хвильового) і просто сісти не дає: "Ти уже едеш? Уже едеш?" — "А ти, що ж, не бачиш, чи як?" — "Ну, до свиданья, счастливий путь... Когда же меня повезут? Что ето такое делается?" Я ледве одчепився од неї, а в душі промайнув радісний промінчик: ага! захвилювались жидки, піджилки трусяться! Так вам і треба! Скільки ти одна, Софіє Левітіна, завдала нам у свій час скрухи і болю, коли була цензором у Головліті, скільки ти тому ж Хвильовому крови зіпсувала! А тепер тремтиш, скавулиш. Так тобі й треба! От, коли б тільки була можливість, взяв би й послав тобі кулю просто у твій вузький але хитро-шкідливий лоб. Чекайте но, чекайте, що

вас іще спіткає. Розплата допіру починається, і ви всі, як стривожений рій, допіру тільки зашалютались. А я, на жаль, замість взяти участь у цій розплаті — і за себе, і за друзів, і за розстріляного дядька Петра, і за засланого дядька Юлька, і за зруйноване гніздо наше в Животові, і за всі зруйновані гнізда справжніх українців, за всю Україну, — замість розплатитись за все, помститись (так, так, помститись безжально, безоглядно!), я мушу їхати кудись на далекий Урал, в чужу невідому Уфу. Мене на самому порозі нового життя зіштовхують назад у тіж іще темніші сіни, в льохи. Мене знову паралізують, хочать зробити слухняним і безпечним. Ні, я не поїду. Я тікатиму. Конче. Будь що будь!

Дверці машини захлопнулись, і я поїхав.
...поки що на товарову станцію.

6. VII. 1942 р. •

Вчора (це була неділя) обідав у Б-го. Живе тут же в "Роліті". Передвчора зайшов до мене увечорі, одрекомендувався — він аспірант, літературознавець. Вітав, що я живий, що тут, що працюю, і цікавився дуже Харковом, де він учився раніше. В розмові вияснилось, що він походить з Уманщини, недалеко від Животова, а оце два дні як був у Сквирі де жив його батько останніми роками. Отже — земляки. Просив дуже прийти до нього сквирської горілки спробувати. Ну, спробували ще й вареників з полуницями. А дружина в нього — студентка, істор. ф-ту. Молода, цікава, завзята. Раділи вони моїм відвідинам так, що я аж не-

зручно себе почував. Академік Г-й переказував через нього мені найщиріші вітання і просив умовитись, коли може зі мною зустрінись. Я відповів тим же і просив щоб Г-й сам призначив час, а я, мовляв, для нього завжди час знайду.

Був потім надвечір у подружжя Шведів, артистів опери. Єпископ Мстислав хоче конче мене бачити — казали. Взяв у них “Марію” Самчука.

Сьогодні: вранці машиною з оператором Т-м на кіно-студію. Розмова з д-ром Ульрихом, начальником студії, пропозиція дати літературний текст до докум. фільму “Київ”. Він сповнений сумнівів щодо укр. мови, сам трохи говорить російською. Запитує: — “А хіба укр. мова має, прикладом, термінологію свою в галузі медичній або технічній? — Ну, звичайно. — А мені казали, що ні.” І довелось довгенько його “просвіщати”. Хтось, видко, з русотяпів його сильно загітував. Роботу я погодився взяти за 300 мр. Потім дивився цікаву кінохроніку: бої під Севастополем, під Харковом і одвідини Гітлером Фінляндії. Звідти від’їздив трамваем. Чудесний сонячний день, перший гарячий день літа. Суниці на Володимир. базарі. Одвідини “чаклунки”, що взялась мене лікувати від екземи. Прихід А. К-ка і пропозиція від групи молодих письменників стати на чолі літерат. об’єднання. Поява Деменка з дружиною. Поява літератора Вінницького і його довгі розповіді про свої пригоди. Поява дружини поета Сороки: чи не знаю я що про нього, він бо ще в серпні був заарештований у Харкові НКВД?

Я й не зоглянувся як проминув сьогоднішній день і, на жаль, не встиг нічого зробити.

7. VII. 1942 р.

В газеті “Н. У. С.” рішуче співробітничати не буду. Підозріла, погана газетка, ще й, як мені здається, великодержавницького російського напрямку. Р-тор російськ. газети “Последніє новості” Дудін в ній подвизається з великими й невковиристими статтями, а Штепа, бачу, ходить перед цим піжончиком на задніх. Огідно! Скрізь панує у них мова російська. Навіть перекладачка Гордон і зав. літчастиною між собою говорять російською мовою. Якісь взагалі снують теж підозрілі людиці і “дівчатка”. Лавочка расейская. Страшенно огідно. Мене навіть (хоча б з люб'язности звичайної) на хліб не прикрипили, але то — Бог з ними. Сьогодні бігав цілий ранок (у Костюка був, у М-го в правничому відділі М. У.), щоб якомсь десь прикріпитись на робочу картку хлібну. Зустрів старого Сагатовського і він пропонував зарахувати мене до співробітників свого театру, та я з ним, пам'ятаючи Жмеринку 1922 р., не хочу діла мати. Піду ще завтра, щось та виходжу. Зустрів Костирка.

Мама сказала, що в дворі є чутка, наче М. Ш-к, який уже перед 4-ма місяцями повернув з полону і перебував у себе на селі і дружина якого з дітьми аж з Білгорода оце приїхала до Києва шукати чоловіка, — наче він опинився в партизанах. От ідіот! Завжди він був ідіотом, таким і залишився. Його книжечка віршів була видана в обкладинці, на якій художник

намалював галузку, а на галузці птаха, шпака, — навмисне, на сміх. Тим часом Шпак (це було років 2-3 тому) ходив зраділий і всім показував цю “птичку”. А коли йому Скляренко Семен по-доброму сказав, навіщо він, такий незабезпечений вічно голодний та обірваний, так багато заводить собі дітей, примушує дружину мало не щороку родити, — де ж, мовляв, його голова?, — той тицьнув рукою... ..От ідіот! Чи так чи сяк, а Шпак дурак...

Згадався побіжно другий вихованець советського режиму, представник сталінської інтелігенції, тупий, бездарний парубчак, що гнувся теж бути поетом і що про нього часто говорили жартома: Шеремет не поет, не поет Шеремет.

10. VII. 1942 р.

Сьогодні рівно місяць як я приїхав до Києва. Почуваю, що відпочив трохи. Помітно (навіть для інших) поправився. Так само й син. Тепер треба братися до діла. Досі не маю робочої хлібної картки, хоч сьогодні вже був у цій справі у заступ. голови міста Волконовича. Він скеровує мене до штадткомісаріяту. Ціла халепа!

Жду листа зі Львова від Рути — написав їй днів 8 тому. Два дні тому Юрко одержав листа від Ніни з Німеччини, з Деспу. Вона працює за фахом в арх. бюрі, просить маму подбати за Лесика, запитує, чи зроблено вже мені операцію, й запевняє, що хоч ми розлучились погано, але найкращі її почуття зв'язані з нашою родиною. Огидна вона все таки, безпринципна...

...Бачив сьогодні Кав...е. Він працює над пам'ятником Шевченкові для Дубна. Дуже просив зайти до нього і до мене обіцявся завітати. Вранці забігав Г...в — збентежений ніби, жаліється, що платню їм скоротили і взагалі погано. З ним я привітний, але дуже поміркований: адже він від Штепи, з тієї компанії — і цього досить.

Вчора у своєму під'їзді зустрів колишнього мого вчителя гімнастики в гімназії у Сквирі — Шаповала. Постояли, поговорили. Він: а що воно буде?.. Типовий хахол. Я йому прочитав коротку лекцію і, видно, не стільки його підбадьорив як здивував.

Уже кілька днів сонце, теплінь, справжнє літо. З якою радістю поїхав би я кудись на село. Але зараз дуже важко добути перепустку. Та й треба щось думати про заробіток. До діла час, щоб десь на осінь можна було вирядитись до Львова й розв'язати остаточно справу з операцією.

...Записую ось зараз же другим заходом. Вечір, власне — надвечір'я. З мого бічного вікна видно сусідній сквер, що вже за ці роки буйно розрісся. Над деревами стоїть синявий вечірній туманець. Легка прохолода після варкого дня. Хороше. І будівлі далі за сквером на узгір'ї укомпонувались так гармонійно, наче це спеціально за дбайливим мистецьким розрахунком і смаком, їхню різну височінь, повороти і місце тут визначили. А воно ж цілком випадково — і якраз гарно, повно, цінно. Гарний ти, Києве!

Читаю зараз "Марію" Самчука. Річ була б досить добра, але вона досить поверхова; на-

писана чи то поспіхом чи з браку в автора нахилу до конче потрібних в таких творах (бодай окремих) психозаглиблень. Написана якось так, ніби автор лише швиденько перебігає життям, а місцями трошки підстрибує і перестрибує. Добре, що він дав підзаголовок: хроніка одного життя. Це, до певної міри, його виправдує, але не цілком. Щоправда, укласти-ся в невеличку книгу з цілим життям людини — завдання не легке. Я ждав від “Марії” значно більшого. Кажуть, що його “Волинь” цікава, серйозна, ґрунтовна річ. Шукаю її вже давно і ніде не можу запопасти. Самчук мене давно цікавить. А Кав...е сьогодні характеризував його: серйозна людина, в творах менш цікава ніж у житті.

Кажуть, ніби по-радіо повідомлялось сьогодні про здобуття Кронштадту. Оце було б здорово, “йолкі — палкі”! А вчора — з 38 пароплавів, що йшли на допомогу советам, потоплено під Штуберґеном 32. Здорово! А позавчора — взято Вороніж. Чи ж не здорово? А ще перед кількома днями впав Севастопіль. Події нарастають, наступ розгорається. Дивуюсь на талановиту розміркованість, всебічне охоплення комбінованими ударами такого колосального флоту, — це можуть тільки німці. Вчитися, вчитися у них. І не тільки війни, але й побудови життя, уміння вдало повестися в яких завгодно обставинах і конче домогтися свого. Вчитися, запопадливо вчитися у них, хоч багато хто з моїх земляків, млявих і зарозумілих, не хоче цього збагнути, тупцяється розгублено на місці, бурмоситься і бурчить. Його, бачите, притиснули, а він ждав, що йому

ні з того ні з сього впаде готовенька українське держава, що йому просто на тарелі піднесуть готовенькі особисті блага, бо він, бачте, українець. Ой, хахли, хахли! Вони й досі не розуміють, що наше поле бою — наполеглива, але гідності сповнена... праця... на свою ж, кінець кінцем, користь. Цей “рукопашний бій” афішувати треба, вміло переключитися треба, а не скиглити й потилицю чухати. Які ж бо неповороткі, неімкливі — і обурливо це і боляче.

13. 7. 42 р.

Чому досі нема відповіді від Рути? Або листа мого цензура не пропустила (я писав про виклик, який мені потрібен зі Львова, щоб тут швидше й легше добути перепустку), або її зараз нема у Львові. Кому ж іще написати? Гірнякові? Але не маю його адреси. Щось треба починати рішучіше.

Волконович¹⁰⁾ у хлібній картці мені відмовив, і це треба запам'ятати. Чи боїться він чогось чи просто хам і с... В Києві, всі майже справляють враження або переляканих, або злих або геть розчарованих. Справді — тут не гаразд. Постерігаю дедалі більше невдоволення. Воно росте. Наприклад, дуже неохоче їдуть на працю до Німеччини, уникають різними способами. Кожен розводить загадково й запитливо руками: що це, мовляв, робиться і що далі буде? Беруть до Нім-и силоміць. Побутові обмеження теж досить суворі. На базарі увесь час, крім дорожнечі, метушня і хаос. Запровадження укр. карбованця викликало паніку, бо чимало позалишилося в людей рад. грошей, а підготовчі пояснення про обмін з'явилися пізно.

Тепер, до 25. VII. відбувається реєстрація всіх, хто має а хто ні робочої картки на хліб (готується, очевидно, очищення міста від зайвого елемента в зв'язку з незабарливим переїздом сюди з Рівного генералькомісаріяту). Перспективи на зиму погані — палива нема і з харчами не гаразд... Все це та багато чого іншого створюють дуже напружену атмосферу. Але мимоволі повстає запитання: за большевиків бувало ж іще гірше і терпіли, мовчали. Тепер — враз забракло терпіння, дарма що війна і що явища ці тимчасові. Чудна і просто погана вдача всіх оцих людей — одне слово, обивательщина. А на селі... на селі, казав мені днями Ф. Г...в, посилюється партизанський рух, дядько вже суне до лісу, дядька бо занадто притиснули з різними вимогами, обмеженнями та безапеляційним начальницьким грубим поведженням. А дядько, попри всю скруту і злигодні за советських часів, все ж таки вже звик, щоб з ним бодай на словах рахувались, обдурювали, але покликались на його самолюбство “незалежність”, “авторитетність”. Так, так... “всего дороже нас возвишаючий обман”. А німці цього не ураховують, багато чого не ураховують і даремне ускладнюють взаємини. Все це, звичайно, перетреться. Та й тверда рука нашій збуреній, розкладеній, і часто розбещеній масі конче потрібна. Але потрібна також вдумливість підходу. Це ж не негри-невільники. Це — вимучені більшовизмом люди. А переможець завжди, принаймні, має право на великодушність до тих, хто всіляко сприяє його перемозі. Щось тут не гаразд. Якийсь “гвинтик” уже зламався чи стерся. І здається

мені, до цього псування запопадливо й злодійкувато прикладають рук передусім москалі та поляки, а найбільше, звичайно, більшовицька агентура.

Допіру був у відділі мистецтв, познайомився з директором капели бандуристів М...м, що три дні тому повернув з капелою з Волині. Повернули вони швидше ніж сподівалися, бо мали там величезний успіх (бували демонстрації із співанням у залі укр. гимну тощо). Їх попросили негайно виїхати до Києва (Sic!), щоб звідси незабаром вирушити до Німеччини (мов ляв, компенсація!).

...Позавчора, у суботу, був у мене Х...о, аспірант, той що крутився в Харкові ще в листопаді-грудні минулого року і що його фейлетона "Йориш — Задунайський" я з великими виправленнями надрукував у "Н. У." Він розповідав про Уфу, де встиг побувати ще у вересні, як евакуйований, і звідки різними комбінаціями все ж таки вислизнув. Людина, за всіма ознаками, спритна, але занадто балакуча, нервово-балакуча і тому дуже нервує інших, втомлює швидко. Я, пригадую, ще в редакції ледве витримував його візити. Отже — Уфа. Бував він у Тичини, який жив тоді у малесенькій прохідній кімнаті: два ліжка для нього й Ліди, а мати Лідина на долівці. Обіцяли йому кращу й теплішу кімнату, але на неї ж запертендував якийсь актор, потрібна була за неї рішуча боротьба, — і Т. махнув рукою, перехопили в нього той куток. Т. казав, що збирається писати мемуари. Він улаштував при Башкірській академії Панча, Копиленка, Яновського, Рибака, Гофштейна. Тоді Гофштейн

почав домагатись, щоб улаштувати іще там такого бездару-жидка, як Скоморовський, та ще кількох жидків. Т. жалівся на це Х. і неприховував уже свого обурення на жидівське нахабство. Довелось Х. в тій же академії постояти в черзі до буфету разом із Рильським та Копиленком і одержати зрештою трошки киселю в мисочку... А що ж було потім узимку? Кажуть, ніби всіх їх з Уфи потім вивезли далі на Сибір. Хтось там, безперечно, не витримає, загине.

Вчора в Ботанічному саду до мене призналась О., що була кур'еркою в спілці письменників. Ніби зраділа, але далі в розмові виявилась дивною, — чи то вона взагалі легковажна трохи, чи занадто розгублена під впливом усіх подій. Щось несерйозне і навіть підозріле. Я постарався швидше скінчити з нею розмову.

Заходила Люся Ш., приятелька Ніни. Зітхає за своїм Женьою, що мобілізований був большевиками й досі про себе звістки не подав. Він безоглядно завжди зраджував її, а вона, бачте, все одно зітхає й побивається за ним. Нашу розлуку сприйняла вразливо, хоч і дорікала дуже Ніні й сказала, що Ніна згодом дуже пожаліє. Ет, не люблю я цих трафаретів і вегетаріянства... Більшість наших теперішніх жінок і дівчат — свині. Просто — свині. Досить уже того, як вони запопадливо липнуть до німців і з перших же днів у найгірший спосіб узялись "репрезентувати" націю. Все це виховане ще большевизмом, без ніяких міцних моральних і національних засад, ні чорта не варте, його слід було б знищити, випекти з життя, як пошесть, як гангрену. Про цих жі-

нок і дівчаток ми ще будемо в свій час рішуче говорити і наш присуд мусить бути найсуворіший. Це — гидота, гнилизна, струп. До всіх болів мого народу — ще й цей, соромом пройнятий, біль!

14. VII. 1942 р.

13 година. Допіру були в мене К. і Влас Самчук. К. привів Самчука познайомити, зв'язати. Самчук старший віком, ніж я собі уявляв, і взагалі не такий, як я уявляв: присадкуватий, досить уже посивілий, хоч обличчя свіже (він не палить), стриманий у рухах, послідовний, і спокійний в думці. Хоч згодом, коли я почав розповідати деякі факти з життя укр. совет. літератури, помітно пожвавішав, зайорзав на канані, хлопнув мене по-хлопчачому по рамені і якимось безпосередньо, тепло, весело, злетіло у нього слово: друже... Він просить дати матеріял (белетристичний) до журналу, що буде друкуватися в Полтаві з дозволу військ. нім. влади і що редагування його запропоновано Самчукові. Вийти має конче до 1 вересня. Працює він зараз в ДНБ, маючи завдання писати два фейлетони на тиждень. Сидів місяць у в'язниці, була перспектива вислання до Нім-и, але потім залишили його знову в Рівному. Я трохи похвалив його "Марію", подякувавши за те, що так, загалом потрібну книжку він написав, чого ми в советських умовах не могли, звичайно, собі дозволити. Докладніше про неї я заангажувався поговорити при іншій нагоді. Він, видно, був приємно схвильований, аж почервонів. Він взагалі, помітив я, червоніє хвилинами, — добра ознака. Обіцяв іще зайти,

бо тут перебуватиме ще кілька днів. Умовились якось днями разом у Дніпрі покупатись.

К. хоче організувати новий український драматичний театр і просить співробітництва. Треба йому конче і всіляко допомогти. Сьогодні, до речі, бачив у відділі мистецтв “корифея” Сагатовського, — його треба швидше вбик десь до архиву, а натомість щось свіже, нове, життєздатне і перспективне на зразок К. Візьмуть в цьому напрямкові “обробляти” Костюка.

Вчора — вечірній час у Б., де познайомився з Ю. Тарковичем. Молода ще людина, але поміркована. Зовні — типовий представник нової генерації захід. українців. Змістом своїм типовості цієї додержує лише частково. Нема отієї романтичної революційної зафарбленості і характерного нахилу до теоретизувань. Передав мені привітання від П. С-го, з яким мав розмову про мене у Львові. Взяв зі мною інтерв'ю про евакуацію письменників із Києва та про мої пригоди в Харкові — для “Краківських Вістей”. (Між іншим, Самчук казав, що редагував інтерв'ю зі мною Маліновського і скерував до друку). Таркович збирається проскочити до Харкова, я дав йому адресу редакції “Н.У.” Розповідав про Дудіна,¹¹⁾ ред-ра рос. газети в Києві, як той оце недавно, будучи в Берліні, подав Рейхскомісарові меморандум і там рішуче зазначив: українці на східніх землях або комуністи або націоналісти. Але меморандум цей переходив канцелярію де працюють якраз українці, досвідчені вже в таких справах люди, і вони додали до меморандума своє коротке пояснення, змістом якого було,

що це, мовляв, звичайнісінька гола провокація червоного російського великодержавника. Коли меморандум дійшов до рук вищого начальства, начальство його відкинуло з іронічною усмішкою. Так безплідно і безславно скінчилась Дудінська провокація. Яка сволота! Нездарма я з першого моменту, коли познайомився з ним, відчув до цього “барчука” сильне упередження.

Таркович вітав мене, що я не взяв участі в “Нов. укр. слові” і радив швидше їхати до Львова, де, — запевняв він, — мене дуже радо приймуть і допоможуть вилікуватись. Потім, повернувши вже на зиму до Києва, я зможу братися до роботи як слід. Він, розміркований хлопець, має цілковиту рацію, — але як цього всього доскочити?

Б-й, коли ми залишались на самоті, просив ради, як йому поведетися: пропонують йому їхати до Берліну й відбутися там курс спеціального навчання для праці в системі держави, тобто, майбутньої укр-ї держави. Викликали його й подали пропозицію німці, але ініціатива, за всіма ознаками, виходить з кіл гетьманських. Отже, за всіма ознаками, шанси гетьманату піднялися?.. Я, звичайно, замість якоїсь твердої поради відповів йому, що такі кроки в людському житті спрямовуються лише за глибокими особистими політичними переконаннями і розв'язати це може і мусить тільки він сам. Додав, правда, запитання: Чи популярний може бути гетьман на нашій Україні після компромітації 1918 р. Як на його думку? — Ні, — рішуче відповів він.

Він передав мені запрошення від комісії по

усталенню укр. правопису, яка зараз працює в Києві, — взяти в ній участь. Довідавшись, що там є група, яка обстоює т. зв. “академ. правопис часів Скрипника” і змагається з групою Грунського (дещо русофільською) я погодився.

18. VII. 1942 р.

Сьогодні вранці поїхав на Рівне автобусом Самчук. Він ночував у мене. Позавчора ще зайшов з дружиною, я запросив їх у мене перебути, і вони охоче погодились, бо досі були надто далеко від центру міста — у К. З Самчуком швидко й легко заприятелювали, багато ходили разом по місту і багато говорили про найцікавіші справи. Подарував йому деякі свої книжки й фото. Він обіцяв конче надіслати мені чи передати якимось свою “Волинь”. Запрошував конче до Рівного. Написав (од мене передаючи привіт) листа Маланюкові у Варшаву. Маланюк зараз працює десь там топографом.

За ці дні: перша участь (10. VII.) в засіданнях правописної комісії, біганина з приводу придбання піяніно; марш на малу студію Укрфільму, бо трами зараз не ходять, вживання всяких заходів, щоб добути хліба, хвилювання щодо харчів, бо з 20. VII. закривають базари й забороняється всякий довіз продуктів. А що ж буде, чим і як жити? Ні чорта не розумію: у всіх киян величезна розгубленість; дуже пригнічений настрої.

Малиновський — репортер ДНБ — жде днями приїзду з Рівного директора ДНБ, обіцяє влаштувати мене безпосередньо через нього

співробітником ДНБ. Мудрує також над тим, щоб згодом улаштувати мене на роботу в Берліні, — редактором мови. Така можливість досить реальна, але навряд чи я, обтяжений родиною, зможу на цю пропозицію пристати.

А поки що зароблені ще в Харкові грошенята швиденько пливуть, зарібку свіжого нема, харчування стає дедалі складнішою проблемою, пропозиції щодо роботи з'являються, та вже ніяк не перетворюються в діло.

І Рута мовчить. Видко, лист по дорозі застряг, дарма що рекомендований.

**
*

Згадую: початок 1941 р., приїзд із З. У. групи письменників, мене призначено бригадиром — зустрічати їх, турбуватися за найкращі умови їхнього перебування в Києві. Лютий мороз, вітер, зустріч Львівського поїзда на вокзалі. “Континенталь”, де вони розміщені, потім сніданок унизу в ресторані, де нікого, крім нас, нема. Моя промова на цьому сніданку, що супроводиться кілька разів оплесками. Настрій піднесений. Наприкінці промови я кидаю лише одне гасло: “Хай живе вільна, об'єднана тепер, радянська Україна!” Всі встають, оплески, шум, чокання чарок. І коли чокаються, коли запала хвилинка тиші, в цю тишу різко, вимогливо з викликом вривається ззаду мене голос: “— І хай живе тов. Сталін!” Озираюсь — троє молодчиків сидять під стіною, п'ють, їдять і зухвало посміхаються. Зразу стало ясно: агенти НКВД. Коли вони встигли там прилаштуватись, як з'явився той столик і ці троє сторонніх людей, — тільки вони одні знали. І в туж хвилину

серед гостей сталося, прикре замішання. На-
стрій враз упав. Всі мовчки сіли й не знають,
що далі робити, що казати (а це ж іще гали-
чани, лякані люди). Кліпають на мене обереж-
но з-під лоба. Я теж з несподіванки дуже роз-
губився, хоч швидко опанував себе і хотів уже
відповісти, мовляв, протягом сніданку вже так
багато було згадане ім'я “геніяльно наймудрі-
шого батька Сталіна”, що занадто багато зга-
дувати його — це вже зловживання. Але мене
випередив Гофштейн (він теж захвилювався
за себе, бо потрапив до цієї компанії) і ви-
голосив коротку промову, в якій старався част-
ково мене виправдати, мотивуючи приблизно
тими ж домислами. Проте сніданок був уже
геть зіпсутий і кожен поспішав встати від
столу. Коли встали всі, той самий чекіст гук-
нув: “Я поважаю вас, т. Любченко, як відомого
письменника, але вибачте — сьогодні, тут ви
зробили сер'йозну помилку!” До мене набли-
зився, що був на сніданку, і сказав: “Не
турбуйтеся. Пришити вам чогось все одно не
зможуть, бо сами вони повелись по-дурному”.
Проте я ждав неприємностей і до мене потім
співчутливо зверталися,
. . . .,,, заспокоюючи та під-
бадьорюючи. Провокація була занадто груба,
тому й наслідків не дала. А я, порушивши со-
ветський закон, почував глибоке задоволення,
хоч і знав, що це мені, як певну мою демон-
стративність перед гостями, вже кріпко запи-
сано в список “злодеяній”.

19. VII. 1942 р.

Неділя. Історія із М. Шпаком. Підлий ворог хотів завдати мені смертельного удару, але я зловчився, ухилився і натомість разюче вдарив ворога. Я такий обурений, злий, що, не зважаючи на витримку, не можу зараз докладніше записувати. Зроблю це згодом.

20. VII. 1942 р.

Днями замовив малому літні черевички у шевця на Фундукліївській — ріг Нестерівської в бік Волод. собору. Швець — українець, середніх років, кривий на ногу, проста й щиро-серда людина. Розговорились і виявляється, що він іще хворий на серце — міокардіт. Я йому дав низку порад щодо режиму життя та дієти, а він, страшенно захвилювавшись, вдячний за мою увагу й співчуття, показує мені на клаптику паперу запис “пантокрін” і жаліється, що ніде в Києві цих ліків дістати не може. Я згадав, що в мене залишився флакон з харківських запасів, і пообіцяв йому цей флакон подарувати. Швець зрадів, почав розповідати про свою дружину й сина, що живуть у Ніжині і незабаром до нього приїдуть. Взагалі з усіх його висловлювань проступала яскрава закоханість у життя, — людина — каліка, що цілими днями сидить згінці без свіжого повітря, — велике прагнення якнайповніше відчувати життя і чимало зв'язаних з цим надій та цікавих перспектив. Через день по цьому заходжу до нього, щоб забрати готові вже черевички, стукаю, грюкаю — жодної відповіді. А убиральниця, що якраз мила сходи, питає

мене: — Ви давно в шевця були? — Позавчора. — Ну, то Ви не знаєте, що тут трапилось... Цієї ночі його вбили і пограбували... А такий, знаєте, хороший чоловік був”.

23. VII. 1942.

Найбільше дається відчувати в наш час одна сила — сила випадковости. Твої найпристрасніші бажання, всі твої найенергійніші заходи, вся концентрована воля — ніщо перед невблаганною силою випадковости. Живемо, отож, зараз зовсім незалежно від нас самих, хоч якими б цільними твердими натурами ми не були. Живемо несподіванками, випадковостями, що враз усе перемішують по-своєму, — іноді страшенно жорстоко, іноді ж багатьом на радість і щастя. Та й щастя, радість — це така ж умовність, примха, як і все теперішнє наше життя.

27. VII. 1942 р.

Два дні тому на Фундук-ій недалеко вул. Леонтовича о 6-й год. вечора йшов один пристойно зодягнений цивільний. Йому назустріч теж такий самий цивільний. Порівнялися. Один із них щось коротко сказав і вистрелив другому просто в серце. Той упав і люди (їх тепер у Києві залишилось небагато) кинулись до вбитого. Поки туди-сюди, а вбивця вже майнув за ріг і зник. І німці, що проходили вулицею, теж не могли впіймати. Що таке, чому, хто, за що? — Нічого не відомо.

Позавчора купив і привіз п'яніно — здійснилась мрія. А грати сам не вмю, сиджу та

бомкаю. Зате сина навчу. Ах, який жаль, що не вмію — так хочеться віддати музикою багато чого з тих почуттів, що бродять у душі. Я певен: писав би музичні п'єси, коли б умів грати.

Вчора, у неділю — гарячий липневий день і якраз липи цвітуть, кричуще пахнуть, — ходив з Лесиком на Хрещатик і в сади над Дніпром. Страшні хрещатицькі руїни, навіть хлопчик (він їх уперше бачив) вжахнувся: “Ой, тату, що ж ці большевики нарobili!” Пляж на Трухановім і галас численних купальників, що аж по цей бік ріки чутно. Дніпрова далечінь — голуба далечінь! (Куліш Микола... “Малахій”). Зустріч біля гетьманського палацу з старим нім. солдатом, частування мене цигаркою, а я його лимонадою. Захопилися розмовою, він провів нас аж додому і до хати зайшов. А що в хаті допіру вимили підлогу і дуже чисто взагалі, — він так хвалив, що пішов на кухню до мами вітати її за добре господарювання. У мами — мокрі закачані руки, і він потиснув вище ліктя. Обіцяв іще заходити.

Відбув реєстрацію — в паспорті стоїть печатка: “звільнено від роботи”. Сьогодні дістав робочу картку з познакою “забезпечено”. Все це тільки завдяки хворобі моїй, що днями знову рішуче нагадала про себе черговим нападом.

З харчами погано — нічого майже нема на базарі і страшна дорожнеча. Заробітки теж дуже погані. Але не втрачаю надій.

Сьогодні одержав листа від Самчука. В ньому — захоплення моїми творами і така ще, між іншим, фраза: “Тепер я добре розумію, чому

ви не одержали ордена і чому Микола Хвильовий увігнав собі в лоб ту немоторну кулю”.

28. VII. 1942 р.

Сон: Куліш Микола, що живе просто на землі над якимсь проваллям. Я теж над цим проваллям, на самому краю. Він має робити якийсь сенсаційний виступ по радіо, і я здивований, чому він мені про це не сказав. Він мовчазний і дав мені кілька тоненьких, але значливих змістом зошитів. Про його виступ сказав мені Сергій Пилипенко, швидко пройшовши повз мене і лукавенько посміхнувшись.

А днями снівся Натан Рибак, що здалеку з хитро прижмуреними очима і своєю іскаріотською посмішкою заходив до мене, ніби для нападу, та не вдалось йому, — він віддалився з якимсь величезним натовпом. Пригадую, як він мені снівся торік, другого ж дня після початку війни: у моєму кабінеті на канапі я його в постелі душив з насолодою і... він захарчав... я його задушив на очах у переляканої Ніни... і прокинувся з глибоким відрадним відчуттям. Як же цей жидок обкручував Корнійчука! Справжнє втілення маленького Юди! І я, рятуючи свій стан хоч на короткий час, примушений був писати про нього статтю. Я сам себе зневажив, і зараз мені огидно, але що можна було в тих умовах зробити? На жидівську гнучкість відповідати теж гнучкістю, аби лише найдорожча справа менше потерпала. Думаю, що коли б українцям властива була мудріша, еластичніша поведінка, вони багато виграли б. Наша прямовитість плюс упертість

— це тільки наш примітивизм, і хоч від них віє здоровою певністю, але в наш час така саме зоологічна “цільність” дуже шкідлива. Може, зрештою, навчимося бути хоч трохи європейцями.

Ще глибше ненавиджу москалів, що стільки тяжили над нами своєю азійською вдачею (якже! Слав'янська спорідненність!) і всіляко намагалися утримати наш народ у межах тієї пресловутої “первісности” й примітивізму, — широкої, мовляв, слов'янської душі, незайманої і тваринної. Будь вони тричі прокляті!

Пригадую: Ніна невдовзі перед нашою розлукою зловтішно сказала мені: “Ні черта із етой **вашей** (підкр. автора. Ред.) України не вийдет!” (Це — після семи років спільного зі мною життя, після того, як я уже в грудні 1941 р. відкрив їй цілком свої національні болі та прагнення і всю мою національну боротьбу в минулому. І це — українка, з кости-крови українка. Ні, вона просто — гадина. Вона, кінець кінцем, той же Н. Рибак, лише другим боком. Найгірша к... — це к... із свого ж роду, бо тут цинізм, як органічний уже протест, не хоче і не потребує знати бодай найменших меж.

Прочитав “Протоколи сіонських мудреців” (П. Нілуса). Як що це підробка, то дуже вдала. Вражає.

Наполягаю на засвоєнні нім. мови. Пишу текст до короткометражки “Київ”, статті й фейлетони до ДНБ; готую новелю для Самчукового журналу, хочу й до бердичевської газети щось написати, бо дуже просив, спеціально заходив до мене днями заст. редактора;

працюю в правописній комісії... але голодний. Хліба обмаль, жирів майже зовсім нема, зелень та молочне на базарі страшенно дорого. Всі довкола нарікають на заборону довозити до Києва харчі. Ждуть, що ось-ось це мусить бути замінене якоюсь іншою постановою, що давала б можливість бодай мінімуму прожиткового, бодай сякого-такого забезпечення від голоду.

**
*

Брати Винницькі. Обсе служать в житловідділі. Один — літератор (був у нього днями на іменинному обіді), а другий — інженер. Літератор пише укр. мовою, обидва й говорять укр. мовою, проте обидва в Україну зовсім не вірять, а інженер одверто мріє про монархічну Росію і не приховує зненависти до всього українського. А в паспортних визначені як українці. А дід їхній — поляк. А баба — чи то грекinya чи грузинка. Своєрідні метиси. Загалом — ма-разм. І вони теж якоюсь мірою репрезентують сучасне київське “громадянство”.

Іду вулицями — майже виключно російська мова. Майже виключно — метиси, покручі, перевертні, малороси, безнадійні міщухи, тупі консерватори, черносотенці, великодержавники[®] всіляка смердюча наволоч... Душно! Душно! Весь бруд тепер вплив нагору і мусує, як дріжджі, користається з нагоди, щоб десь зачепитися, пристосуватися, швидче закорінитися, пустити нові пагінці. Душно! Київ розкладений і продовжує гнити. Де ви, аборигени? Розбрелись, а решта десь пришикла по за-

ному, — тоб-то кандидатом на трон російський. І кажуть, що за давніми якимись про-роцтвами, найбільше в цій війні виграє жовта раса, отже — Японія. — Глупота...

**
*

По київ. базарах розплодилось чимало во-рожитів та хиромантів. З різних кутків пло-дяться, як паразити, різні, кумедні іноді, чут-ки. Тут може, звичайно, діяти і большевицька агентура. А німці, на мою думку, зовсім не-вдало проводять пропаганду в нашій країні, багато чого не ураховують, користаються з методів застарілих. Аж дивно! Розумний та-кий, діловитий, нарід і так мало надає зна-чення дуже поважній справі.

Згадався днями під час розгляду бібліотеки такий невдаха — поет А. Дикий. У нього був лише один пристойний рядок: “Сьогодні сиву волосину я в себе вирвав...” А коли він якось поїхав на курорт до Криму, то звідти надій-шов від нього розпачливий лист з благанням надіслати грошей, і в листі такі рядки:

Куди піду? Кому скажу я?..
Де візьму грошей на їзду?¹²⁾

Він був неймовірний брехун. Кажуть, що працював сексотом (поведінка його була вза-галі підозріла) і зрештою на чомусь “засипав-ся”, викрив себе — його й вигнали із співро-бітників НКВД. Приїхавши одного разу до Черкас, він назвав себе В. Винниченком (мав борідку і взагалі був трохи схожий з облич-чя), але теж “засипався” і другого ж дня втік.

А коли на пленумі Спілки письменників йому закинули, що він у с-ці є баястом, Дикий цілком серйозно відповів, що жоден корабель чи самолёт не позбавлений баясту, як чинника рівноваги. Отже й баяст, мовляв, у важній будові конче потрібен.

2. VIII.

Не щоденник у мене, а якийсь базарний кошик. Ну, хай. Тут — я сам, і ніхто мене тут не знає. Аби лише не забути потім — воно знадобиться. Шкода, що загинув щоденник торішній, а особливо той, з років 31-33.

Старший Винницький дуже обурений на українців що не цінують Пушкіна, аж тремтить, аж пинить. Хотілося йому нагадати з того ж Пушкіна:

“Уж Русью только бредит он,
Уж он Европу ненавидит
С ейо политикой сухой,
С ейо развратной суетой”.

або —

“Не торговал мой дед блінами,
В князья не пригал із хохлов”...

чи —

“То ль дело Киев! Что за край!
Валятся самі в рот галушкі,
Віном хоть пару поддавай,
А молодіци — молодушкі!...”

І взагалі сказати йому про Пушкіна — великодержавника, безоглядного російського

шовініста, що плазував перед троном, величав товстозаду “Расею”, зневажаючи в найцинічніший спосіб Європу, Наполеона, прогрес, упокорених українців, кавказців, поляків, славного Мазепу, якого він просто ненавидів.

А потім вирішив, не варт, недоцільно. Передімною — звичайнісенька великоруська тупо-хамувата свиня, а я буду “метати бісер”... Ах, як же ненавиджу я їх, оцих змосковщених виродків. Ненавиджу Москву!

Днями були: дружина композитора, якого больш. вивезли до Уфи, і з нею якийсь громадянин з Вукопспілки (я з ним познайомився раніш у Тичини, але не пам'ятаю прізвища). Вчора заходив інж. К. . . ., що кінчив і-т з Ніною, тепер працює нач. виробничої частини на заводі, що колись звався “Ленінська кузня”.

Вже третій лист від Самчука. Попередження, що приїде його шеф д-р Арію, директор “Д. Н. Б.”, який хоче, щоб я йому показав Київ. А вчора був Малиновський. Попередження, що сьогодні о 3-й приїде до мене з Арію.

Днями з'явилась по всіх укр. газетах інформація через ДНБ про нашу правописну комісію — там згадано і моє прізвище. Поява цієї інформації дуже важлива саме тому, що там сказано: “В основу покладено академправопис 1929 р.” Отже для всієї укр. периферії буде вже ясна й точна орієнтація на цей правопис — 1929 р. Менше вагань, мудрувань і більше спільности, унормованої єдности. Я радий, що так широко видрукована інформація, бо це ж була моя ініціатива, і я сам виготував

для Малиновського матеріал. Що б там не було, а вся культурна Україна буде вже щодо правопису мобілізуватись в цьому єдиному напрямкові, тим більше, що в інформації на початку ж стоїть фраза: “При підтримці німецької влади” працює, мовляв, ця комісія. Отже для боягузів і русотяпів — досить певне застереження. Є чутка, що укр. письмо хочать перевести на латинську абетку, тому й затримується трохи друкування підручників. От коли б це справді здійснилося! Україна зразу переступила б чимало меж на шляху до Європи, а головне — ще рішучіше й остаточно розірвала б штучну, проте міцну, пуповину з Москвою. Пригадую, як про це мріяли ми ще в Вапліте. Навіть такий заядлий “плучанин” як С. Пилипенко піддався на наш заклик (нам це не випадало робити, бо одразу ж ініціатива була б паралізована, а він, як представник села, був тут добрим пробним камінем). Він тоді і проект виготував за зразком чеської абетки. Вже й засідання відбувались в буд. ім. Блакитного. Але все скінчилося крахом і погрозою з ЦК КП(б)У.

Сьогодні — неділя. Знову сонце, хоч прохолодно після дощів. Квіти й зелень палають на балконі. Лесик гуляє надворі, про матір свою й не згадує. А про Харків і “бабу Женю” не хоче й слухати. Отаке упередження й відтуту закорінили в дитині ті жидівські прихвостні! Тим краще! Мама сьогодні збирається наварити вареників з вишнями — цілий тиждень перебирала якісь запаси пшениці, намочила, змеле тепер на муку, чогось підсипле, і будуть, каже, вареники. Добра моя, хозяй-

новита мама! Добре мати маму. Без неї мені зараз — хоч пропадай. А вона якось крутиться, щось вишукує, пристосовує, принатурює, сама воліє поголодувати, аби лише нам дати. Справжня мама, люба мама. Не знаю, як уже їй подяку скласти.

Останніми днями хворію — виразка мучить, нерви знову розпускаються, ніяк їх не стримаєш. Багато, багато довкола неприємного. Мимоволі діймає, гостро іноді чіпає. Заціплюю зуби, стискаю серце в жменю, але важко зовсім не реагувати. Довкола не гаразд — витримка потрібна величезна. І в самого в мене не гаразд — ще більша витримка потрібна. Знаю. Тримаюсь. Але скільки муки!

5 год. дня. Допіру був з візитом директор ДНБ з Рівного п. Аріо. З ним його уповноважений, що залишиться тепер у Києві, ще редактор укр. відділу ДНБ п. ... і місцевий кореспондент ДНБ — Малиновський. У мене вони застали З... (голову мовної комісії) і літератора Вінницького. Останній прийшов несподівано, потрапив на нашу офіційну зустріч випадково і трохи перешкодив, бо при ньому ні я ні З... не могли вже говорити так одверто, як хотілося. Розмова тривала годину — про справи культури української, про укр. мову, про газету "Н. У. С." й невдалу роль Штепи, яко редактора. Аріо, австрійський німець, дуже добре володіє укр. мовою, стоїть щодо мови на засадах правопису 1929 р. Сказав, що цими днями вони пустили інтерв'ю зі мною — оте, що взято було в мене Малиновським ще місяців півтора тому. Цікаво, чи надрукує його тепер "Н. У. С."? Зустріч ця, на мою

думку, матиме деяке значення, бо протягом години все ж таки ми встигли чимало чого важливого їм розповісти. Аріо просив додержувати звязку з його представником.

4. VIII.

Так, я невиправний романтик, наївна я людина. В цьому раз-у-раз переконають мене життєві факти. Але нічого. Раз я усвідомлюю свою наївність, значить ставлюсь критично. Значить, я все ж таки не дурень. І я себе цим не заспокоюю. Я не можу, не можу спокійно, задоволено жити. Бачу, розумію і роблю собі певні висновки. Вони іноді боляче крають серце, обценьками давлять голову, душу всю до краю стискають, вивертають. Така моя “наївність”, мов тортури.

Цими днями:

Візита до В. Г. Кричевського (увечорі в неділю). Величезна кімната на Житомирській, куди він переїхав під час пожежі на Хрещатику. В цій квартирі колись жив Соловцов.¹³) На стінах багато нових малюнків. В. Г. в чорному пальті, зігнутий. Жаліється на харчові нестачі, лиху зиму й тяжку перспективу нової холодної та й голодної зими. Про . . . питає. Просить заходити. Конче вдень щоб на нові малюнки подивитись. Він багато тепер працює, сам дивується. Але так воно й буває: в скрутні мобілізуєшся, знаходиш несподівану відпорність і енергію.

Вчора — Гоголевська вулиця, вся в зелені. Наче у Сквирі десь. П. П. . . Його клопітлива дружина. Хліб з маслом. (підкр. авторове.

Ред.). Пирого з вишнями. Вечірні прохолодні запахи з городів і садків, коли вертав додому. Схвильованість і важкі роздумування.

Вчора ж — знайомство на Малій студії з німецьким драматургом-сценаристом (забув прізвище). Пропозиція разом писати сценарій про партизанів. Блукання з ним потім по Жидівському базарі. Сонце, спека. Він усе шукає маленьких порцелянових образків давньої роботи, складає колекцію. Купив звичайного кошика з лози за 40 крб. — пошле в Берлін дружині! Злидні чи екзотика? Меткий, пронозливий чоловічина, хоч уже літній. Вражений був неймовірною дорожнечою на базарі. Таки... злидні і таки... екзотика.

5. VIII.

Встав о 6-й ранку. Тепер взагалі встаю приблизно в цей час, бо світла нема і лягати доводиться о 9-й. Так живуть майже всі кияни за винятком, звичайно, німців.

Цілий день з самісінького ранку мотаюсь по різних установах та організаціях — треба десь щось заробити, здобувати харчів, запасати на зиму дров, бо зима буде важка. Допіру, геть стомлений, повернув з Подолу, — пішки, звичайно. Скрізь тільки пішки: електростанцію переладнують на торфоопалення, струм виключений, трамваї не ходять. На Подолі оглядав музей переходової доби. Директор музею О. просить написати (за гонорар) спогади про початок війни у Києві та евакуацію письменників. Погодився.

У відділі мистецтв зустрів Є. Він до мене

вже кілька разів заходив, але не “застав” дома. Сьогодні прийде о 6-й, розповідь про Уфу, де він був узимку, та про Ворошиловград, що в ньому до останніх днів падіння міста перебувала “столиця УССР”.

Зараз (2 год. дня) біжу до голови Шевченківського району клопотатися за дрова, потім до З... у тій же справі. Побутова виснажлива морока. Справжня тиранія дрібниць. Але в цьому зараз — невблаганна категоричність самого життя.

6. VIII.

Знову півдня в ходінні — Мала студія (аж за Володимир. базаром), потім, — житловідділ (біля Сінного базару), редакція “Н. У. С.”, де взяв журнали й газети західноукраїнські для читання, нарешті — відділ мистецтв (Фундук. вул.), де мене запрошують консультантом у справах літературних і репертуарних. Треба діяти: під лежачий камінь вода не тече.

А загальне становище в Києві таке: вже два тижні як заборонено сюди довіз харчів із сіл, проте крамниць теж не відкрито. Міському мешканцеві хоч помирай з голоду, бо пайка, яку він (якщо працює) одержує, аж ніяк його не задовольнить, — лише огірків трохи та капусти. Хліба з 1. VIII. дають по 200 гр. і на службі на місяць — 1 клг. Ціни на базарі: хліб — 14-15 крб. за 100 гр., сало — 700-750 крб. за клг., масло — 800, пшоно — 22 крб. шклянка, сірники — 6 крб. пачка... А заробітня платня середнього службовця — 700-800 крб на місяць. От і крутись. Зі спекулянтами,

які дійшли ажіотажу, боротись, безперечно, треба, але робочого мешканця забезпечити якимсь мінімумом теж треба. Дивує мене ця неорганізованість і ця безпорадність влади. Вона межує з байдужістю і... злочином. Адже все це тільки на руку большевикам.

Був Є., але коротко. Прийшли інші й перешкодили розмові. Є. якийсь дуже розгублений, говорить безсистемно, сидить як на голках, хитрує. Каже, що втік з Ворошиловграду ще з двома, показує різні документи. Вже прописаний в цьому ж будинкові, легалізувався. Вигляд дуже непрезентабельний: хто дав йому сорочу, а хто — штани. Правда, Є. давно вже звик до розгардіяшного життя й подачок. Питаю: — А як же буде тепер з вашою дружиною й дітьми, що залишились в Уфі? Їм тепер там нічогосінько не дадуть ще й виженуть. Вони ж підуть жебрати, загинуть. Чи подумали ви про це? — “Подумав, — відповідає. — Все одно і я з ними там пропав би.” Дивне якесь ставлення. Тут не відчай, ні, а взагалі — страшна байдужність, несердечність і брак благородства. Взагалі — підозріле це все...

Каже, що мене там кленуть. Всі мої статті знають, переказують зміст один одному, але читала їх тільки верхівка, в загальному ж середовищі фігурують тільки назви та усні перекази. Була про мене “нищівна” стаття в “Комуністі”. Панч на якихось зборах потрясав руками й висловився отак образно: “Хотів би я зазирнути в череп Любченка, в його мозок — що він думав, коли зважився на отаку чорну зраду!” Ха-ха!

Втер я тобі, енкаведивсткий виродку, твого довгого й перебитого носа! А Стебун, коли до кімнати зайшов якийсь чоловічина подібний до мене і хтось сказав “А мені видалось, що це Любченко”, — Стебун патетично вигукнув: “Коли б це Любченко, я враз розрядив би в нього увесь оцей бравнінг!” Проте більшість, як каже Є., дивуючись моїй сміливості, в той час глибоко заздять мені. Там усім заправляє Рибак. Жидки міцно зорганізувались, подобували собі з Москви якісь червоні картки й одержують збільшену пайку харчів. Решта має білі картки й просто голодує.

10. VIII.

Знову холодно, наче жовтень. Бігаю по різних установах, добуваючи дозвіл на дрова. Це дуже важко, але тут уже мобілізую всі свої здібности й енергію.

Коли Є. зайшов у редакцію “Н.У.С.” і мав розмову зі Штепою, той спитав його: — Який орден був у Любченка?

Є. категорично заперечив: жодного ордену, і взагалі жодних відзнак Л. ніколи не мав. Отже — провокація продовжується.

В Педі-ті сьогодні мені сказали, що є розпорядження Райхскомісаріату друкувати підручники для народніх шкіл за місцевим діалектом для кожної області. От тобі й маєш усталення єдиного правопису! Не про єдність тут дбається, а про роз'єднання, розслаблення, — “розділи й пануй!”

І тут, безперечно, діють “штепівці” та “дудінці” різних категорій. Але видно, мають вони для свого “діяння” сприятливий ґрунт, мають на що спертися. Все, зрештою, ясно. Давно вже ясно.

Є. розповідає: нещодавно, перед падінням Ворошиловграду на одніх зборах жидок — літератор з Одеси (Табачник — прізвище — чи що) проголосив: “Нас немого, но ми євреї”. Жиди по той бік остаточно знахабніли, все, що тільки можливо, перебрали до своїх рук. Там їх скрізь ненавидять, одверто обурюються на них, вони це бачать, злішають ще більше, гуртуються ще тісніше і нахабніють до цинізму.

Характерно: не кажучи вже про захоплення ними в свої руки всього зокрема літературного процесу, пролазили вони дедалі глибше в найважливішу основу життя, в сім'ю. Ось:

О. Корнійчук — дружина жидівка (Лота)

Н. Фибак (жид) — дружина українка (сестра Корнійчука).¹⁴⁾

О. Копиленко — друж. жидівка (Ціля)

І. Стебун (Кацнельсон) — друж. українка (співачка опери)

О. Кундзіч — друж. жидівка.

А. Шиян — друж. жидівка

В. Кондратенко — друж. жидівка

П. Усенко — друж. жидівка

Кіпніс (жид) — друж. росіянка

С. Голованівський (жид) — друж. українка

Пріцкер (жид) — був одружений коротко з україркою — і т. д.

Вчора З. повідомив про можливість відрядження до Німеччини — від Генералькомісаріату — для ознайомлення з новою Німеччиною і побутом укр. робітництва в Німеччині. А потім виступити з приводу цього в пресі.

Соняшно. Справжній запашний серпень. На сонці тепло, навіть припікає. У холодку — зразу ж прохолодно. Почувається перша осінь. От узяти б рушницю та в береги, кудись у Сваром'я, до озер осінніх, до стіжків сіна!

Встаю о 6-й, лягаю о 9, шойно стемніє. Світла в хаті нема, лише каганчик. Хвороба мучить потроху. Бабу-лікарку кинув, ні чорта не допомагає. Влаштую трохи сім'ю на зиму й почну клопотатись про виїзд до Львова для лікування.

Сьогодні послав нарешті Самчукові матеріал до журналу: "Молодість" (фрагменти з повісті). Клопочуся, щоб придбати трохи меблів, поки є можливість. Працюю над субтитрами для фільму "Справа Стикса" й пишу текст для короткометражки "Київ". Подав заяву про вступ до членів буд-ку вчених, що міститься в колиш. б-ку спілки письменників. Днями вперше по торішньому від'їзді з Києва зайшов туди. Підходжу до ганку й згадую: ось тут стояла машина Корнійчука, я вийшов з сім'єю, мама плаче, проводить, тут Маміконянц і Левітіна і К... — прощають на дорогу. Вечір, нудьга, тривога, насторожені вулиці... Увійшов до будинку — аж не віриться, що нема вже жидів і всього того жахливого, пригнічуючого кодла. Нагорі в залі слухав доповідь пр. Оглобіна: "Хто автор історії русів". Сидів, поглядав на голі стіни, на ті ж стільці, той самий балкон... Скільки пережито в цій залі! Скільки сумнівів, поривань, затайних бажань, глибоких образ, кричущої кривди! Яке знуцання

було над людьми і надімною зокрема. Але я зумів усе в собі приховати, з болем притаїти, нічим не викрити. Важко ж як було, Боже мій! Де тільки я, такий хворий, тих сил брав? Не дивно, що нерви геть опали. Сидів, і хвилинами здавалось, що там, при столі президії Корнійчук, або Рибак, Бажан, Іван Ле, Петро Панч, П. Усенко... І конче, конче закиди чи ущіпливі натяки мені, що я вже сім років нічого не пишу, одмовчуюсь: “Коли ж тов. Любченко знайде дар слова? Чому Любченко одмовчується?”. О, будьте ви прокляті! А ті збори в сутінках на початку війни — мітинги, відозви, заклики, обіцянки, присяги... Я ж однаково мовчав. Ні разу не виступив. В залі охопленій присмерком, бродила гостра тривога, терпко стискала серце. Я ждав. О, як я ждав! І радів, що почалася війна, що аж тепер нарешті якимось я розв’яжусь із цими горлохватами, порахуюсь з усім цим огидним ненавидним кодлом! Пам’ятаю: вартував із Н... у спілці з 6 ранку й наспівував. Н.¹⁵) писав “патріотичного” вірша, а я все поглядав на велику мапу — вже було повідомлення, що взято Брест. Н. каже: “А війна, Панасовичу, на вас, бачу, добре впливає”. — “А вже ж. Мобілізуються тополі, і... весь організм, розумієте, збадьорений, піднесений. Воно й не дивно. Перемога ж все одно за нами. Правда?” Він поглянув пильно й запропонував запалити. Я з насолодою зотягнувся й пішов до кімнати президії, ліг на канапі, задрімав. І на чорта потрібне було оте ідіотське вартування?¹⁶)

Зараз відбуваються бої на Кавказі. Десь там

Сочі, Гагри, Хоста, Сухумі. Чи доведеться ще на тих берегах покупатись?

Черчіль у Москві (Sic!), Сталінград у небезпеці. Індія повстає. Десант на береги Франції числом до дивізії геть знищено силами лише берегової оборони. Молодці німці — тут більше нічого не скажеш. Коли б вони тільки уважніші були до українських справ — і прихильніші. Коли б не припустили помилки, збайдужуючи й зневажаючи наші вимріяні прагнення й виправдані права.

Точиться чутка про ставку на гетьмана. Чутка дедалі настирніша, обґрунтованіша.

Є. розповідає: по той бік дехто з письменників і журналістів запевняв, що чув мене по радіо з Братислави, як я читав доповідь про укр. літературу. Заздрили, що я, мовляв, по Європі їзду й лекції читаю. А коли почався наступ Тимошенка на Харків і були вже у совет. часописах повідомлення, що нібито Харків напівздобутий, Громів і представник “Ізвєстій” нахвалялись: — Ну, теперь дрожі, Любченко!

22. VIII.

Субота. Вітряно. Трохи хмарно. А проте ще тепло, тепло — сухий, теплий, пахучий серпень. Учора: працюю над субтитрами, година І-ша дня, стукають, одчиняю, у дверях — незнайома, вже підстаркувата, огрядна людина в білому убранні і солом'яному “котьолку”. Сусідка, видко, показує їй, цій людині, мої двері. Незнайомий звертається нім. мовою: — Тут живе письменник Любченко? — Так, прошу. Заходить до кабінету, витирає піт з ли-

сини й голеного обличчя, обважніло сам сідає на стілець. (Тип комівояжера доброї фірми). Ще раз перепитує, чи це я, й каже мені комплімента, що я добре розмовляю нім. мовою. Далі просить завтра об 11 год. зайти до Гестапо — 3-й віділ, кім. 22. І повторює сказане ломаною рос. мовою, просить занотувати.

Сьогодні був там (певен був, що з приводу Шпака) — виявляється от що: коли вартувий повів мене й одчинив двері кім. 22, там я помітив Штепу. Значить, продовжує христопродавець “капати на мене”. Попросили хвилинку зачекати в другій кімнаті, потім урядовець цей сам зайшов по мене. В кабінеті вже подав руку, одрекомендувався: Губерт. Молода ще, досить вродлива людина, офіційно - підтягнута. Розпитав коротко, як я втік, і як та чому я в Києві? Далі: чи я ручаюсь за... Є.? — “Ні, — кажу, — бо знаю його поверхово й разом з ним ніде не був.” Далі прохання: написати коротку характеристику стану укр. совет. літератури в останніх часах перед війною, а також тепер — хто з письменників є, яка їхня творча спроможність, чого вони зараз хотіли б, які прагнення й скеровання? — “Добре”. Але я зразу ж сказав, що **теперішнього** (підкр. авторове. Ред.) стану характеризувати не можу, бо мало кого бачив, мало розмовляв, сиджу через хворобу переважно вдома. Про решту ж пообіцяв дати на четвер. А Є., виявляється, посилався на мене. Спитав, між іншим, якої я національності, й докладно про національність всіх членів моєї родини. Під час розмови — стукіт у двері і зазирнув Ду-

дін. От вони, значить, сюди вчащають — все штепинське кодро!

Вчора о год. 6-7 веч. були в мене подружжя П.,, принесли трохи сала та яець (П. приїхав з Христинівки). Стукіт. З'являється Самчук у чоботях, зарослий, запилений, дуже подібний до парубка з села. Він щойно з Харкова, їздив по Лівобережжю аж два тижні. А мені — лист зі Львова. Зиркнув я: ой, Боже мій, рука Рутти! Люба моя, щира моя! — вона виклопотала виклик мені з генерал-губернаторства, що доданий тут же в пакеті. Вона просить конче приїхати. Всі львов'яне, мовляв, ждуть, улаштують, допоможуть лікуватись і роботу забезпечать. Тут же лист від спілки львівських письменників. І запрошення від краківського УЦК на роботу у в-ві. Значить Рута не забула. Значить — справді любить. Зоре моя, зорій мені! Ти ж, поза всім, справжня українка. Листи ще з травня адресовані на Харків. Вони вже за давніли, але спробую ними оперувати. Так чи інак, а у Львові я буду!

І листи, і Рута, і Влас, що живе зараз у мене — це як свято. Захотілося дуже, будь-що-будь, жити, творити, змагатись.

24. VIII.

Уранці о 9 год. поїхав Улас. Провожав. Поцілувались. Дав на прощання примірник передрукованого "Послання" Маланюка. Хоче його містити в журналі. Журнал вирішили назвати "Земля", буде видаватись у Харкові. На редактора висунуто П., хороша й по-професорському обізнана людина, але редактором,

думаю, буде поганим. Видавець Самчук. Журнал у Харкові, а видавець у Рівному. При теперішньому сполученні це зовсім нікуди не годиться. Самчук дуже вагається, ще невідомо, чи погодиться.

Позавчора були з ним на виставці київ. художників. Був з нами і В. (з Праги). Є хороші речі. Загалом — радісні, веселі фарби, переважає сонце й пейзаж. Дуже мало жанрових малюнків і майже відсутня історична тематика. Із скульптури запам'ятовується “Козак” й “Дон-Кіхот”. Все ж таки живуча наша нація! От художники (тут майже виключно українці) в таких тяжких теперішніх умовах зуміли дати чимало нових, хоч і невеличких обсягом, але вдалих творів. Тільки дуже дешево все поціноване (цінували німці) і більшість речей, всі кращі речі, вже куплені тими ж німцями.

А після виставки, коли зайшли до салону на Володимирській. В. В. К. розказав, що з цим цінуванням відбулась ціла історія: були протести художників, дехто забрав свої речі з виставки, але більшість, на жаль, злякалась, скорилась (советське виховання!) і тому залишилися мізерні ціни. Так, негри й тут, — чи навчаться, зрештою, не бути неграми? Це ж мистці і мають право вільно цінувати свою творчість. Ніхто нічого тут і заперечити не міг.

25. VIII. 1942 р.

Стало вчора темно — вечір — записувати вже не міг. Отже — не вчора вже, а позавчора: Педінститут, святкування 29 річниці з дня

смерти Л. Українки. Повна зала людей, аж не вміщуються (3 год. дня) — і це виключно українці. Знайомство з єпископом Мстиславом — каже мені: “Якраз сьогодні про вас багато говорили”. Президія: З., Форостівський (голова міста), Волконович (його заступник), С. (зав. відділом культури М. У.), Приходько (його заступник), дві сестри Л. Українки (літні вже, одна особливо подібна до Лесі), Драгоманів Світозар (як родич), я і Самчук. Занадто довге вступне слово З. і занадто довга доповідь Б. (зайва деклямація і в того і в того). Сцена добре вбрана, пахнуть на всю залу свіжі квіти й трохи прив’яла зелень, як на Зелені свята. В залі переважають українські сорочки на чоловіках. Є молодь теж в нац. убраннях. Після офіційної частини — розмова з сестрами Л. Українки про волинський український діалект, вплив польської мовної культури на українську, а рівно ж російської. Потім зустріч з дружиною Епіка (сестра артистки Нятко), яка перепинила мене на виході зі сцени і дуже раділа.

Коли почався концерт, ми з Самчуком пішли тихенько, поспішили до П., які нас ждали з вечерою. Ми твердо пообіцяли — отже мусіли бути у них.

Увечорі пізно Влас розповідав, який відчай його взяв, коли червоні окупували Зах. Україну. “Хотів, — каже, — скінчити, як Хвильовий”. Далі розповідав, як рідне село зустріло його особисто, коли він повернув у серпні той рік додому — несли на руках через усе село, були палкі промови, парад української поліції і т. д. “І це те село, що я його перед 10-ма

роками залишив відсталим, малосвідомим”, — додає.

Уранці він багато розповідав про Закарпатську Україну. Потім про Маланюка...

Над вечір зайшла колишня бібліотекарка спілки письменників з листом від О., переданим з Білої Церкви. Він місяць тому потрапив у полон, просить допомогти звільнитись. Але що я тут можу зробити? Нічого.

26. VIII. 1942 р.

Зночі влізло в голову (переклав у сні):

І всюди пристрасті фатальні
Й від долі захисту нема...

— переслідує, не можу позбутися.

Вчора на Фундукліївській зустрів Н..., сам до неї признався. Взаємна радість. Стара вже вона, проте я впізнав її. Каже: Б. працює за кордоном на дуже добрій посаді, він інженер-путшовик і гірничний інженер. Має незабаром приїхати у відпустку, тоді й мене одвідає. “Аркаша, коли ж скінчиться ця війна?” — і слово “Аркаша” дуже схвилювало, нагадало молодість. Записали взаємно адреси. Пропонував: щось, може, треба їй допомогти?.. — Ні, звикла, — каже, — вже сама себе зебезпечувати. О. В. помер (її чоловік).

Зустрів Ю. Тарковича. Здивований, що я досі в Києві, поскорює мене на Львів, на лікування. Каже, між іншим, що Самчук збирається на якийсь час переїхати до Харкова. А мені Влас нічого не сказав.

По всіх часописах в Україні з’явилось у перших числах серпня велике інтерв’ю зі мною,

дане від ДНБ. Тільки “Н. У. С.”, не друкувало, звичайно. Ну, це неважно: важно, що Україна знає.

29. VIII. 1942 р.

У Губерта о 10-й ранку. Він звідкись щойно приїхав — неголений, стомлений, у брудних чоботях. Вибачається за вигляд, дуже взагалі привітний. Віддав статтю (вийшла пристойна, на мою думку, стаття, яку треба використати для преси). Просить докладніше розповісти, що являють собою наявні київські літератори, як мистці, чи можна було б заснувати з них спілку письменників? Каже, що треба було б розпочати видання художнього журналу, що взагалі він зараз опрацьовує питання київського культурного життя. Така, між іншим, фраза: “От театри... щось там не гаразд. Оперета, прикладом, “Вар’єте” досі працюють російською мовою. Це не годиться”. Я промовчав, але зрозумів, що цей натяк не дарма. Каже, що до мене він звертається, бо ім’я моє, як письменника, зустрічав не раз, знає, що я — відомий український письменник, але, на жаль, творів моїх іще не читав. Записав мої анкетні дані (час народження, місце, походження, теперішня адреса). “Можливо, при нагоді зайду до вас. Дозвольте?” — Прошу, прошу...

Два дні тому — стаття Е. Коха “Рік німецької України”. Закиди щодо Шевченка, бандури, мрійництва, а також — про емігрантів, наївно-вимогливих, що одірвались і не знають теперішньої України, нових специфічних умов. Лейтмотив: Україна — житниця Європи, її са-

ме буде так використано, вона здавна признана тільки для інтересів Німеччини. Ця стаття — промова, що була виголошена тижнів два тому. Ну, все ясно, як... “апельсин”.

А допіру потрапила мені до рук “Фелькішер Беобахтер” від 25. VIII. Тут стаття: “Тоді на Дону: 1918”. Наведено цитату з Айнхорна, що Україна рано чи пізно відродиться (“Елада степів”), натяк на виправдані підстави для самостійництва, є компліменти українському народові, талановитому і мужньому, завжди і тепер, констатація безсумнівної дружби з німецьким народом, найприхильніше ставлення до нього, тощо, є згадка про українські полки, які 1918 р. вкупі з донцями й німцями героїчно бились проти большевиків. Все це дуже знаменно, бо це — “Фельк. Беобахтер”. Отже, не випадковість, тим більше, коли згадати сьогоденішню розмову з Губертом. Симптоматично і... відрядно?..

Лист від Ніни. Зник Є. — учора вранці зайшов до нього якийсь цивільний, пішли разом і досі нема. Так розповідає його сусідка.

31. VIII. 1942 р.

Посилені чутки про передачу (звичайно, тимчасову) румунам Правобережної України. Про мобілізацію від 18-30 рр.

На душі порожньо, холодно. А по той бік душі — дивна як для серпня спека, а серед людей похмурість, приголомшеність, заклопотаність, недовіра, злість і зненависть, а в доколишньому житті (незакінчене речення. Ред.).

От і вересень. Стало одразу прохолодно. Надійшла позавчора синя хмара — дощу не випало, але похолодніло, хоч сонця багато. Червоніє виноград на балконі. В тіні зразу почуввається осінь. Де було те літо? Куди поділося раптом? Коли, коли воно промайнуло?..

Треба швидше ладнати грубку, запасати паливо. А це справжня проблема.

Лист зі Львова від Гр. Лужницького: про з'їзд укр. письменників у середині жовтня. Аж не віриться!

Сон: Тичина десь збоку коло мене, невдоволений з мене, а я йому знову кажу, що він — переляканий навіки інтелігент, що він тільки потайки любить свій нарід, а це не справжнє, не повноцінне почуття, що він все ж таки спокусився на большевицьку оману, запродався. Потім — ніби вернулись большевики, а я кручусь, не встиг утікти й не знаю, що робити. Але вони чомусь не беруть іще мене на тортури, придивляються, ніби хотять продовжити садистичну насолоду ката, націлюються. Я прокинувся. А коли знову заснув — знову сняться большевики, жиди, жах! Я в якомусь саду сів із кійком, спочиваю під парканом і ховаюсь. А за парканом шум. Підводжусь, зазирнув згори — там притаїлись, засіли на мене двоє жидів-письменників. Один показує другому на мене пальцем, а другий, Кальницький, раптом каже: "А! Міністр народньої освіти!" — і підводиться погрозливо.

Пополудні: був допіру Г. К., вернувся днями з подорожі до Слав'янська, звідки привіз сі-

м'ю. Він залишає відділ мистецтв. Штат його інструкторів скорочено. П. (ін-р образотворч. сектору) одразу ж одержав виклик на виїзд на роботу до Німеччини. Потрібна знову робоча сила — напруження. Заарештовано Л., директора консерваторії, який щойно повернувся з подорожі до Львова. К. пропонують посаду голови райуправи Святошина. Я радив прийняти пропозицію. Кілька днів тому наказ штадткомісаріату переключитись опереті "Вар'єте" тільки на українську мову. А вчора новий наказ: закрити взагалі ці театри. Костюк не розуміє чому. Я думаю для того, щоб зкорчувати пні українські.

Вели сьогодні полонених червоноармійців, люди давали їм, хто що міг. Метушня, збудження. Вигляд у полонених жалюгідний. Цікаво, чи так виглядають і британці, коли потраплять у полон?...

6. IX. 1942 р.

Неділя. Теплий вересень. Зрання викупався, міцно витерся — і в тепле убрання. Так роблю вже рівно місяць: звечора напускаю у ванну воду і, хоч вона холодна, проте вже звик, почувую себе добре. Регулярно зрання — ½ літри сирого молока, теж сприймається добре. Загалом трохи зміцнів, тільки дуже бракує поживних страв, а від учора закрили базар, закрили всі будки й кафе — тепер уже й цукерка малому не дістанеш, а з молоком і взагалі з їжою що буде — хто зна. Ой, тяжко.

Працював зрання, кінчав текст до фільму про Київ. Здається нічого виходить.

Був поет С., славний, приємний парубчак. Привіз листа від Самчука.

Ходив о 2-й годині по Київських садах. Дуже мені самотньо і сумно: скільки загадок і болю на кожному кроці, скільки тяжкого завдала мені й Ніна!

Проходжу повз магазини, колись заповнені продуктами, і ще сильніше почуваю голод. Проходжу повз колишній Театральний ресторан, а тепер на ньому “Нур фір..” --- і заздрю, дуже хочу просто хліба й шматочок м'яса, якого давно вже не їв. Купив біля Софії у перекупки на хіднику грушку за 7 крб., довго міркував, синові занести чи самому з'їсти, бо на другу грошей не вистачило. В цей час наблизились двоє угорських суб-офіцерів, — один, товстий та червоний, не питаючи, взяв грушку й кинув своєму чорному пуделю, а тоді вже: “Іскольки стоїть?” і поліз у гаманець. Взяла гірка досада...

На колишньому будинкові купецького зібрання напис “Дойчес Гауз” — прибрано, чисто, життя вирує. А на Софії забутий, геть злинялий, як звичайна ганчірка, жовто-блакитний прапор. Вже й не розбереш тепер, якої він “масті”. Через те про нього забули й не чіпають — він там ще з перших днів “звільнення”. Що він високо (вікно останнього поверху) — це величньо, а що він такий-от — це жалюгідно.

В Укрфільмі максимальна платня для українця-спеціаліста 2.000 крб. і звичайна пайка, а незначний технік середньої руки, німець, одержує 22.000 крб., німецьку пайку й право на німецьку їдальню. От і маєш.

8. IX. 1942 р.

Нарешті сьогодні дощ.

Днями перечитував одеські газети (приніс П.) — журнал “Колокол” ч. 1, журнал “Смех” та кілька щоденних часописів. Усе російською мовою, про українське щось і натяку нема, крім хіба згадки в театральному огляді (журн. “Колокол”) про те, що “український театр нашел надлежащее ему место”. Це дослівно. Але в театральних анонсах нігде українського театру нема. А П. каже, що цей театр, — халтурне якесь збіговисько, — тулиться по клубках на околиці міста. В одній з газет є портрет вченого-молдаванина (забув прізвище) — він учився навіть у Сорбоні, а тепер дістав звання почесного члена Румунської Академії за розвідку, в якій доводить, що “Трансністрія” спокон-віку була заселена виключно молдаванами, що молдаванами були Петро Могила, Ів. Мазепа, Орлик та інші укр. діячі.

Сьогодні приїхав з Харкова Л. Д., привіз теплого листа від Царинників і газети. Каже: добре мене там усі згадують, зокрема в редакції, навіть убиральниця й швейцари. Один тільки одинокий Т-й лає (але це якраз добре!). Цікавий випадок — через день-два після мого відїзду з Харкова в приміщення редакції потрапила бомба. Жертв нема, але от-от могли бути. Чому не міг бути жертвою хоч би й я? Все так умовно, химерно...

Споряджаю Лесика на село, — якщо вдасться.

10. IX. 1942 р.

Вчора перед світанком (ніч з 9 на 10-е) на-

літ червоних літаків. Вибухи і постріли чутно було досить далеко, проте я прокинувся. Кажуть, були вони на околицях Києва. Це вперше з того часу, як Київ взято німцями.

В газетах: стаття А. Розенберга про потребу населенню всіх окупованих країн (цілком, без вагань і нарікань) підпорядкуватися суворим вимогам війни. Взято Новоросійськ.

В гром. житті: театр Вар'єте знову починає працювати (прийшов якийсь начальник з німців, заборонив передавати майно опері, лише підлягати їй по системі керівництва й працю продовжувати). Теж саме й щодо оперети. Дивно тільки, що створюється зайве смикання, безладність, які зовсім не властиві німцям. Очевидно це тому, що міняються часто начальники.

В хаті: напівголод, хліба їмо по маленькому шматочку, бо його вже на базарі зовсім нема, — нема й муки. Базари геть порожні, розігнані. Дозволена лише часткова торгівля у середу й суботу — по суті мізерна через великі обмеження. Під Києвом скрізь густо стоять поліційні пікети й нікого не пропускають із харчами, конфіскують, заарештовують. Чи не тому воно, що Київ український центр?

13. IX. 1942 р.

Неділя. Сонце. Прохолода.

Рівно рік тому в цей час (9 год. ранку) їхав я із Сум на Охтирку. Втеча до Києва не вдалась. Вертав страшенно здосадуваний і хворий. Зі мною були в машині А., Б., Б. Про цю втечу слід було б окремо написати нарис чи

навіть оповідання. Як би ж не забути цікавих дрібниць!

14. IX. 1942 р.

Звечора, о годині 11 знову червоний бомбардувальник. Гухкали бомби. Греміли постріли. Гуркотів мотор у дворі, — на башті нашого “Роліту” тепер прожектори. Але швидко скінчилися, і я та й усі ми спали спокійно.

Лист від Л. В. — вітає, що врятувався я від большевиків, каже, що Т... дуже за мене непокоїлись. А що в останньому листі до Руги я згадав і про нього, то й він ось пише. Значить, Руга листа одержала. Чому ж не відповідає досі? Нічого не розумію! Каже, ждуть мене у Львові. А як до Львова добутися? Це — проблема.

Лист від Ніни — сухо, офіційно, просьба надіслати адресу, бо хоче, мовляв, дитині гроші переказати. Дурна, дурна...

П. знову добув мені масла і яєць, — спасибі йому. Дуже він мене підтримує.

Пишу мемуарний нарис до музею. Текст до “Киева” давно готовий, але ніхто за ним не впоминається: д-р Ульнер, полетівши до Берліну, застряг там, а тепер виявляється, що його взято там до армії. З ким же розв’язувати мені справу? І чи заплатять тепер? Отакі “заробітки”... Погано, геть погано.

15. IX. 1942 р.

Вчора почав клопотання про виїзд до Львова. Підстава: офіційний виклик з Генерал-губернаторства, який прислала Руга. В штадскомісаріяті поставились уважно й прихильно,

скерували із своїм листом-запитанням до СД. Сьогодні був зранку в СД — тут справа ускладнилась. Сказали, що їм треба вияснити всі обставини і, залишивши в себе мої документи, просили зайти через тиждень.

Лесика, дуже можливо, виряджу через днів 4-5. От коли б справді пощастило!

Сьогодні дуже холодно, хоч сонячно. Чутка в дворі, що нас виселюватимуть, бо весь цей будинок потрібний німцям.

Читаю В. Садовського “Національна політика совітів на Україні” — дуже поважно, вдумливо, добре написано. Цю книжку слід було б за першої ж нагоди видати якнайбільшим накладом. Тут, на великій Україні вона зробила б величезне діло. Прочитав брошуру В. Дорошенка “З історії української політичної думки за часів світової війни”. Теж добре, цікаво, корисно. Прочитав № 1 “Вістника” за 1939 р. (Львів, редакція Б. Окниша) — так собі, слабенька публіцистика, а прози зовсім нема.

Всі ми похворіли на шлунок. Зараз багато народу так хворіє. Запевняють, що від хліба — хліб гіркий, важкий, розсипчатий, ще й пахне чимсь злеглим, наче цвіллю. Запевняють, що в ньому багато домішки проса й каштанів. Зараз чимало його лежить на полицях крамниць, і люди не беруть, дарма що їм належить і що взагалі тут завжди товпилась черга за хлібом. Чорт його зна, можна й отруїтись! Та ще мені з моїм шлунком — це просто заріз. А добути десь кращого хліба — нема навіть за гроші.

Рік, як Київ здобутий німцями.

Вчора вдень зайшов до інституту довідатись про дрова. Інститут замкнено. Чому? А сьогодні виявляється: прийшло вчора німецьке начальство, запропонувало протягом 15 хвилин очистити приміщення, залишивши в ньому недоторканими всі документи. Тут тепер буде, як сказано, німецький педагогічний інститут. Що ж до українського, то нічого невідомо. В інституті якраз перший день учительської конференції, скликано 300 чол. Тепер їм ніде притулитись, нема можливости й матеріяли дати.

Секція мистецтв при відділі культури М. У. перестала існувати.

Рік тому в цей день я лежав дуже хворий у вузькій кімнатці в Харкові. Паніка серед харківських письменників — ажіотаж евакуації. До мене все надсилають, повідомляють, пропонують, щоб брати виїзні талони на потяг і точно вказати день, коли я їду. Це були критичні, тяжкі, незабутні хвилини. Особливо заповзвся на мене Л. Юхвид (жид, секретар партосередку). А ще й Іра Дудник розповсюдила чутку, ніби я хвалю німців, запевняю, що вони порядним людям нічого поганого не роблять і не знущаються так, як це змальовує дурна сов. пропаганда. Я справді мав необережність таке сказати в її присутности. Але хіба ж міг я припускати, що вона (та ще й родичка!) — також с... буде?

20. IX. 1942 р.

Скрута. “Роліт” виселяють. Вчора вже оголосили. Мені, правда, дозволено лишатися в своїй квартирі, але де певність, що через тиждень-два не зміниться хтось із німецьких начальників (тепер вони міняються мало не щодня) і не запропонує мені виїхати за 24 години? Треба, поки тепло, домогтися іншого приміщення, десь далі від центру, і перебраться.

Скрута з грішми щораз більша: зароблених на кінофабриці ніяк не вирву, бо там чимале безладдя і договором роботу мою не оформлено. А продаж речей не дає того, на що я розраховував — не вмію я спекулювати, але доведеться просто рушати на базар і зайнятись комерцією.

Скрута з дровами — досі не привезли, хоч два складометри давно оплачені. А тепер інститут прикрили, і вся ділова господарська його робота припинилась.

Скрута з малим, бо виїзд його на Волинь теж пов'язаний з дошкільною секцією педінституту.

Скрута із власним здоров'ям: від цих грубих і просто шкідливих харчів почався у мене каліт, якого вже тиждень не можу спинити. Геть знесилився.

Страшна скрута, але треба, треба виборюватись і духом не занепадати.

Нарешті лист від Рути! Яка радість!

21. IX. 1942 р.

Ну, як не дивуватись? Позавчора сниться мені: добуваю я собі дві новенькі блакитні со-

рочки й одну українську вишивану теж блакитну. Питаю вранці маму, щоб це могло значити? Каже: буде якась приємна звістка. Не дуже я в це повірив, аж другого дня зовсім несподівано — лист від моєї дорогої Рути! Вона мені теж пише “дорогий Аркадій”. Це вперше так вона звертається. Вона була у Відні, там щось студіює, але що саме — не каже. Вона дуже стурбована, що я досі не одержав документів, посланих на Харків, і береться знову клопотатись за документи. Вірить, що вдасться перетягти мене до Львова й мене накачує такою ж вірою. Але в листі є дещо непродуктивні речення. — Коли б це зараз не дало якраз негативних наслідків, бо саме тепер документи в СД, і через три дні мені треба піти туди одержати остаточну відповідь. От і може статися, що навесні вона добула дозвіл, а восени сама ж його необережністю зліквідувала (лист ішов аж два тижні!). Ну, тепер уже все одно — як доля судила, так і буде.

А снилось іще, ніби я йду над широко розлитою мутною весняною водою, з якої стирчать верхівки затоплених кораблів тощо. Це — сліди сучасних боїв, руїна війни. Я проходжу над нею недокінченим мостом, дерев'яне брусся якого дуже слизьке. Але я дуже спритно перестрибую, перебігаю — і раптом мостовиння урвалось. Я спинився. Треба злізти по-верхом нижче. Зліз. Тепер треба пролізти дуже вузьким риштуванням, біля якого стоїть варта. Зодягаю чорненьку шапочку, пригинаюсь, присідаю і, на диво собі, досить легко пролажу! Мама каже, що це дуже добрий сон.

І зараз же після цього снилось, ніби я опи-

нився на естраді з якоюсь молодою дівчиною. В залі повно глядачів, які ждуть мого виступу. Я напіводягнений, але, не зважаючи на це, починаю експромтом веселий скеч. Дівчина розуміє мене з півнатяку, підхоплює, виступ відбувається прекрасно, глядачі щиро регочуться з моїх дотепів і, коли ми кінчаємо, щедрі оплески сиплються нам в нагороду. Завіса упала. Заля спорожніла. Я з дівчиною іду купувати якісь хороші речі, бо зразу забагатів. І всі зустрічні шепчуться, озираються на мене, вітають, запобігають, всіляко виявляють пошану й радість мені, талановитому життєрадісному артистові. Мама знову каже, що це прекрасний сон — великий успіх у житті.

І цієї ж ночі снилося, ніби я їв багато дуже смачних вареників із сиром. Тут уже мама уникає пояснень, лише зідхає.

23. IX. 1942 р.

Сьогодні помер Юрій Будяк-Покос. Похорон завтра на Куренівці.

Одержав листа від Й. Гірняка й Гр. Лужницького. Просять до Львова, ждуть нетерпляче.

Був у СД з приводу перепустки на Львів. Це вже втретє призначають мені і ніяк не можуть розв'язати справи — нема Губерта, від нього, виявляється, чимало залежить. Призначено прийти в суботу 26-го о 9-й годині ранку.

25. IX. 1942 р.

Спалахнула екзема, розкидалась по обличчі так рясно, що неможливо поголитись і на вулицю ніяково вийти — всі звертають увагу.

А тут якраз багато треба ходити: клопотатися за перепустку, харчові справи, грошові, продаж речей і т. д.

Почалась найбільша скрута. Зароблених на кіностудії грошей досі ніяк не вирву — хамське ставлення! Речі (килим, пано, фотоапарат) дуже важко продати. В кишені ні копійки. Третій день сидимо на куліші, суворо розподіливши хліб. Дякувати мамі, що продала на базарі якісь ганчірки, а то був би цілковитий голод. Завтра знову понесе продавати. Віддав сьогодні П. простирадло — може, виміняє на щось на селі.

Правда, дієта, хоч і примусова, але стримала мій коліт, що напався на мене цими днями. Виходить, справді: нема лиха без добра. Але що далі буде?

А за вікном чудесний теплий день. Дикий виноград на балконі увесь став кривавого кольору. Фіялкові, білі, рожеві айстри похитуються під вітерцем. Одчинена кватирка й бокове вікно. Протяг легенький. Повітря, як кринична вода. Краса! Тільки б жити!

26. IX. 1942 р.

О 9-й ранку був в СД з приводу перепустки. Губерт каже: “Що ж, не подобається вам у Києві? Хочете до Львова? На постійно чи тимчасово?”

— На постійно. А в Києві мені якраз подобається, тут же моя сім'я, мої родичі і взагалі це моє рідне місто. Тільки роботи нема. І потім — операцію конче треба зробити, а тут це неможливо.

— Але у вас нема дозволу на проживання у Львові, тільки право на в'їзд.

— Я думаю так: раз дозволено в'їзд, то дозволено й проживання. В усякому разі на місці, коли треба буде, я це все поладнаю. Я певен.

— Ні. Тепер треба мати спеціальний дозвіл. Отже, я виясню остаточно справу в Генерально-комісаріаті. Приходьте через тиждень.

На цьому розмова скінчилась. Правда, додав ще він:

— У нас письменників і так зовсім мало, а ви ще хочете нас залишити...

Все це, звичайно, дуже мене здивувало. Перспективи на виїзд геть захмарились.

Ах, так! Ще запитання:

— Що то за з'їзд письменників має відбутися у Львові? І коли?

Я докладно розповів про листа від Лужницького й про передачу цього листа до секції мистців.

Позавчора стало мені відомо, що до Педінституту надійшов лист з Берліну, де запитують і про мене... (Пропускаємо тут одну сторінку рукопису, де подано текст листа з Берлінської "Вінети" з переліком кількох осіб, в т. ч. і А. Любченка, з вимогою подати точні дані про них, і обіцянкою клопотати про дозвіл тим особам виїхати до Берліну. Ред.)

Здається, Лесика таки пощастить 30-го відрядити на село.

Сон сьогодні: вперше за дуже довгий час бачив Юлька. Він був високо на горі й звідти дуже мене лаяв за якусь статтю. Каже: "Це належало б Вишні Остапові зробити — той

зробив би яв слід!” Потім я сварився з мамою за шматок якогось сирого м’яса (до речі, одержали пайку м’яса, і воно у нас іще не використане). Потім: уночі (місячно) якась дівчина увесь час при мені, вона хоче зі мною злягтися. Аж раптом усі пішли гуляти до млина, в сад, а я залишився сам на високому голому пагорбі. Я пішов з того пагорба, дорога крем’яниста, як у Криму, але задоволений, що взутий і що ступаю крутою дорогою вільно.

27. IX. 1942 р.

Сон: десь у новій будові (ще риштування) на землях харківських, вже під німцями. С. (ім’я і прізвище письменника, що тепер в Україні. Ред.) дивується на мене, а Хвильовий у чорному капелюсі з піднятим коміром пальта про щось дискутує в гурті. Я до нього наблизився, він іде, поспішає. Я за ним. Він спускається вділ тією вулицею, що від вул. Красіна. Я кричу йому: Григоровичу! — Агов! — одгукнувся він і якимось таємниче поспішає, поспішає...

Потім — іду великою битою дорогою. Праворуч провалля. Ззаду чую — теж ідуть. Чую: “— От я й кажу йому: Я — Маланюк!” Але я ще не повертаюсь, тільки думаю, що хвалько. Потім якимось стикнулись на повороті, і я тихо, виразно одрекомендувався. Він — високий, товстий, грубуватий. Взяв записну книжечку й вичитує: “А Любченкові теж тут належить...” Не скінчив, проте я знаю, що це приємне щось, ніби хотять видати мою книжку чи що...

Екзема розкипілась страшенно. Я за два дні перетворився в потвору. Сьогодні неділя, сонце, тепло. Але я не можу вийти. Жах!

28. IX. 1942 р.

Такої скрути я ще, здається, не зазнавав. Головне, що не сам, а двоє голодних ротів. В хаті з'їдено все до кришиночки. Грошей ні копійочки. І позичити ніде — вже позичено, де можна було. Вийти не можу, щоб загнати щось, бо обличчя все розпухло (ледве бачу) і все вкрите екзематозною корою. У такого й не куплять нічого. Мама вміє лише дріб'язок продати, на більше щось у неї розмаху й досвіду не вистачає. Третій день уже без хліба. А сьогодні вранці П. забіг: він у суботу під Козятином купив трохи масла й яєць, а поліція перейняла і все забрала. Ухнуло моїх останніх 200 карб. (позичених)! Ж. дала трохи квасолі, але її треба зварити Лесикові на дорогу — позавтра їде.

Все збіглось якнайгірше — аж дивно! Неприємність за неприємністю. Справді: де тонко, там і рветься.

12.20 дня. Допіру прибігла... дружина П., схвильовна, що так трапилось із моєю поїздкою. Принесла Лесикові кілька грушок і маленький пакуночок просила передати мамі. Розгорнув, а там сало! От пощастило!

12.30. Мама прийшла, на городі у Ж. картоплі накопала. Еге, та сьогодні ми будемо їсти! І як воно все збігається, як дивно в житті буває. Дрібниці це, але дуже показові. Отак — дрібниця та груша, що допіру я з'їв, а проте

вже легше стало, бо від учора від 12 дня ще нічого в роті не мав.

29. IX. 1942 р.

Сон! Дуже яскравий. Весна, село, дорога в болоті, сонце, тепло. Я подав руку Руті, і нам треба перейти через болото, через дорогу — напитися води он у тій хаті, бо вода там якась живуча, прохолодна, а нас мучить спрага. Перейшли протоптаними купинками, не заморившись. За нами рушила і до хати увійшла якась молода і жвава компанія — воду пити. На зустріч нам привітно вийшла господиня, півселянка, півміщанка. Але в цей час на Руту кинувся пес, такий невеличкий, білий, брудний, але злющий. Плигнув на неї. Здається вкусив. Потім до мене. Я затиснув його ногами так, що голова його опинилась у мене спереду поміж ніг, і захопив за морду руками, міцно здушив за морду. Він же встиг зубами защемити частку мого тіла. Мені не болить, хоч знаю, що коли міцніше давитиму йому морду, то зуби вгрузатимуть у тіло моє й болітиме! Проте, давлю, бачу навіть на зубах краєць мого тіла — не болить. Руті кажу: пий. Вона п'є. А я зчавив морду уже так, що в собаки зуби хруснули, собака знесилилась між моїми ногами. ...І я був задоволений, що вчасно обмив тіло від собачої слини. Я тоді перехопив руку йому в пащеку, другою взяв нижню щелепу й сильним рухом роззявив, розірвав геть оту пащеку. Собака впав півживий. Я полекшено зідхнув, одкинув його ногою, випив кварту чудесної прохолодної води, взяв Руту під руку. Нам пропонують кальоші, щоб назад перейти

болотяну вулицю, але я, такий одразу повеселений, збадьорений (радісно мені та легко) кажу: — Ні, ми й так перейдемо — там протоптано вже стежку!

Цей сон запам'ятався до подробиць і ввесь час стоїть переді мною.

А вчора теж снилось (взагалі останніми днями сняться виразні хвилюючі сни): їду на з'їзд письменників до Москви. Але їду з-за кордону, як представник незалежної України. В Гомелі пересядка. Зустрічаю в готелі Т... і Х... (ім'я визначного письменника, що тепер в Україні, тому ім'я пропускаємо, хоч це й сон, а не факт. Ред.). Вони вражені, з підозрою і великим зацікавленням придивляються до мене. Х. врешті питає: "Що ви тепер будете говорити?" Я просто, але з притиском: "Репрезентую й обстоюю незалежну Україну." "Я теж репрезентую незалежну Україну", — гордовито і якимось злісно каже він, дивиться на мене так пильно й вороже, що я догадуюсь: упіймався. Це ж він, — догадуюсь я, — виїхав до Гомеля спеціально, щоб мене упізнати й віддати до рук НКВД. Куди ж я їду? Чого мені треба в тій ворожій Москві? Адже мене там враз ухоплять і знищать. Я ж — ідіот, коли сам лізу в руки ворогів! Ні. Назад звідси! І я кидаюсь поміж маневруючі поїзди, вихоплююсь на тормоз товарового, що йде назад, далі од Москви, до України. Х. безсило метається, і я дуже здивований, що він став мало не енкаведистом. У сні він був мені особливо підступним, страшним ворогом.

Справи хатні: вчора протримались картоплею. Сьогодні вранці стукають — лист! — чую

якийсь жіночий голос. Сам я не міг одчинити, пішов Лесик. Листа передала й одразу побігла О. П. В ньому 200 крб. й прохання прийняти їх поки що замість невдалої купівлі масла під Козятином, та мовчати, щоб П. П. не знав — це, мовляв, у неї із схованки про “чорний день”, як у моєї Ніни в “образі”. Все ж таки мені щастить, вже не будемо сьогодні голодні, а завтра — середа, базар, мама щось продасть, малого завтра відрядимо на село, а самі далі якось перекрутимось. Адже я маю зароблені гроші, тільки вирвати їх не можу, та й вийти з хати не можу, поки не стухне трохи екзема.

30. IX. 1942 р.

Вирядив сьогодні свого синочка на Волинь у Любомль під Ковлем, а звідти їх перевезуть у с. Шацьке на Бузі. Там організовано українським громадянством добрий побут і навчання для дітей українських діячів Києва, щоб забезпечити їх від голодування, від страшної зими в Києві. Обміркував я справу всебічно, зважив до дрібнички і вирішив, що краще малого послати туди на зиму, бо невідомо ж, що з нами тут взагалі буде. Поїхав він, а мені жаль. Слабке воно і хороше, слухняне, розумне моє дитинча. Сумно мені сьогодні, дуже відчувається, що його нема, але сам він їхав безжурно, співав і обіцяв вернутись зміцнілим. Я його, правда, вже тижнів зо два готував до такого настрою. Так, це добре, що він поїхав: буде їжа, буде навчання, буде товариство, буде догляд. Тут, у Києві цього всього я не можу йому дати, а йому вже восьмий пішов. Добре, що поїхав.

Сьогодні вранці раптом блискавка, грім, рясний дощ. Саме тоді, коли їхав Лесик. Це теж, кажуть, добра ознака в дорогу.

3. X. 1942 р.

Нудьгую за Лесиком. Поки він був, не зверталосся на це особливої уваги — був собі та й годі. А тепер дуже відчувається його відсутність, і шкода, що мало з ним говорив, ходив, мало розважав. Під час від'їзду поводився він дуже добре — сміявся, бадьорий був, розмовляв, як дорослий. “Жаль, каже, що я от їду, а тато такий хворий”. Це бабі вже на вокзалі. П. (новий зав. сек. мистецтв), що й своїх дітей відряджав, питає Лесика: — А за татом скучати не будеш? — Ні, — весело відповідає малий, — я буду до школи ходити! Вчора П., зустрівши мене, дуже хвалив малого. Справді, хороший він, імкливий, слухняний.

Вчора раптом принесли ордер — пропонують виселитись на Малу Володимирівську, де дають якихось дві кімнати. Мов грім на голову! Мене ж запевнили, що я лишаюсь тут. Упіймав управдома: що таке? Він пик-мик, виселяють, мовляв. Треба щось робити. З досади я, не зважаючи на екзему, поголився, побіг до німців. Нічого не помагає. Тоді до районної житлоуправи — теж перспективи погані, пристойних приміщень нема. Увечорі бігав до Винницького, щоб допомагав — не застав. Біжу сьогодні.

Виселитись мені звідси вже давно треба. Внутрішній голос підказує, що я таки поїду кудись із Києва, а тоді маму конче звідси викинуть, і сама вона не впорається.

Вчора нарешті продав фотоапарат за 1300 карб. І сьогодні нарешті наїлись ми. Цілий тиждень голодували.

21. X. 1942 р.

Дожився. Сьогодні третій день, як вийшов з хати, а досі сидів геть обкиданий екземою, розпухлий. Екзема ще є, але вийти мушу, бо виганяють з хати. Бігав учора вранці до К. (зав. міськ. житловідділом), дав він мені кілька записок на квартири, пішов я, поглянув — жах! Сьогодні бігав аж до Політехнічного інституту, там Володимирська райрада, а головою в ній К-к. Ходили разом, дивилися на приміщення — жах! Півзруйновані, з дірами, вимагають капітального ремонту. А надворі дуже вже холодно, і в мене почались невротичні болі шлунку. Я геть розслаблений, як побитий, і ходити не можу — ноги важкі, ноги тремтять...

Мама ще якось держиться. Куди ж ми підемо з нею? Що нас жде? Я вже зараз понатягав на себе всі теплі речі, а що ж зимою робитиму? Що, коли досі нема ні полінця дров і хати нема? І вдатися до когось по захист, по пораду нема. І грошей нема. І перепустки нема.

Я вже місяць голодую. Цієї зими, якщо лишатимусь у Києві, я, мабуть, не знесу.

26. X. 1942 р.

Два дні тому, — лист від сина, переданий П-м. Сердешне моє хлопчєня. Пише, що в Любомлі з харчами краще, ніж у Києві, тільки хліба мало дають. Пише: живеться поганень-

ко, сплять по двоє-трое на ліжку й днями виїздять до Шацька, “невідомо ще, як буде в Шацьку”. Пише, як дорослий. По о поладнав там, що міг, дуже лає виховательку, яка байдуже поставилась до дітей, каже, що домовився, щоб у Шацькому дітей забрали в окремі родини. Каже, що Лесик трохи поправився, але кашляє. Боляче мені, тоскно, серце крається, але що, що можу я зараз зробити?

Ось тиждень такий хворий, що страх. Сиджу в кухонці при плиті, при вогні. Неймовірні болі шлунку. Зігнуло мене в дугу. Нічого не їм. Знесилився так, що й підвестися важко. А тут іще — холодні пронизливі дощові дні. А тут як на голках, бо майже щодня заходять німці й вимагають, щоб виїздити. Квартири нема. Ледве переступаючи, ходжу по житловідділах, по різних установах, прошу, благаю, дають адреси, приходжу на ті адреси: жахливі конури з вийнятими геть вікнами, без дверей, без опалення, без води, вільгість, бруд, жах! Коли б іще був я здоровий — якось жвавіше крутнувся б і досі, може, щось уже улаштував би. А так — паралізований. Ні, ще в такому стані не був ніколи. Рвавсь до Києва, додому, а тут гірше ніж де будь. З хати виганяють і нема куди йти, крім як на вулицю, на дощ, на зустріч зимі.

Минулого тижня дзвонив до Губерта, просив призначити зустріч з приводу перепустки на Львів. Призначено було на сьогодні на 3 год. Приходжу точно, а його нема. Знущання. Не хоче, видно, дозволити виїзд і крутить. Ну, й сказав би просто. Навіщо ці викрутаси? Завтра знову буду дзвонити, цю справу треба як-

найшвидше та остаточно в'яснити. Від неї ж залежить усе далше моє життя. Життя? В таких умовах, в такому безнастанному збігові найгірших явищ чи довго можна витримати зовсім хворій людині? Я дивуюсь, як іще я живу.

29. X. 1942 р.

(Четвер). Вечора ледве підвівся о 6-й ранку, цілу ніч не спав, були неймовірні невралгічні чи чорт знає які вже болі. Потопав до житлоуправи — йду я тепер із кийком, зігнувшись у три погібелі, люди на вулиці насторожено й співчутливо позирають на мене. Ноги такі важкі, що ледве підіймаю їх. Звичайно, запізнився. Нач. К-й за 10 хв. перед тим виїхав на якесь засідання, але квартира на М. — Володимирівській 60, за яку я змагаюсь, вже за мною “бронійована”. Треба швидше вихопити ордера. Треба прийти о 1-й дня, щоб уже не прогавити К-о.

Звідти рушив у СД навмання — може, ввіймаю Губерта. Позавчора теж був там зрання, ждав годину, але він був дуже зайнятий, просили прийти іншим разом. Ну, прийшов, почекав знову. Приймає мене. Бачить, у якому я стані, й питає, як справи.

— Дуже погано, — кажу й розповідаю про хворобу.

Губерт співчуває. Потім запитує раптом про Корнійчука, що він докладніше собою являє, як письменник, людина, громадянин. Далі ще — про визначніших совет. укр. письменників. Назвав йому кілька визначніших.

— Орденоносці? — питає.

— Так.

— А скажіть, — вставляє так ніби між іншим, — якого ордена і за що саме ви одержали?

— Я? — Я ніколи ніяких орденів не одержував.

— Хіба? — здивувався і виймає теку, а з неї папірця друкованого німецькою мовою чорним шрифтом. — Ось точно мене повідомили... ось... Любченко має ордена Леніна.

Я на це просто засміявся й обурився:

— Ганебна провокація, пане Губерте! Вас обдурили. Спитайте кого хочете, перевірте як хочете...

— Значить, це неправда?

— Ганебна брехня! Вас взагалі можуть обдурювати щодо мене, бо, видно, комусь дуже не подобається, що я втік від більшовиків, але ви, я сподіваюсь, уважно все перевірите, не дасте себе обдурити.

— Ну, звичайно, звичайно. А знаєте, яку вам дають характеристику? Ви в Харкові найтісніше зв'язані були з націоналістичними групами, а в Київ приїхали, як закінчений стовідсотковий український націоналіст.

— От що, пане Губерт, я вам на це відповім: нова брехня. В Харкові ні з ким я не був зв'язаний, що можна теж точно перевірити. Що ж до мого особистого націоналізму, то я почуваю себе сином свого народу, люблю свій народ і шаную його, але ніколи не був я таким дурним, щоб успіх і щастя його, народу, вбачати в крайностях. Скрайність — це не є вияв розуму, тільки безконтрольної емоції, а я вже не хлопчик, щоб жити фантазіями й до-

зволити почуттям та ефемерам заслонити здоровий глузд.

— Ви в Харкові затримувались остаточно чи спочатку їздили до Уфи, а потім повернулись до Харкова?

— До Уфи ніколи я не їздив. Я в Харкові затримався і там переховався.

— А де ваша родина?

— Тут у Києві, я ж вам казав уже не раз. Я ж повернув додому, розумієте?

— Ах, так, так! — ніби згадав він, а тоді каже, що коли я хочу для лікування й переведення операції поїхати до Львова, то мушу подати заяву на його ім'я й прикласти до неї висновок лікаря, який обґрунтовував би таку мою потребу виїзду. Я подякував. Наприкінці ще раз питає мене, що поробляють місцеві письменники.

— Але ж, пане, я вже не раз казав вам, що ні з ким із місцевих письменників не зв'язаний. Не знаю їх. Крім того, цілий цей місяць я пролежав безвихідно вдома. Що ж я можу вам сказати? І повторюю, ці письменники мене зовсім не цікавлять, не потрібні вони мені. Скажіть ви мені краще, чи взагалі є тут у Києві якісь справжні письменники? По-моєму, нема. Принаймні, я не чув ні про кого, крім померлого недавно Юрія Будяка. Отже, і не питайте. Чого не знаю — того не знаю. А не вірите — перевірте. Це так само легко встановити, як і те, що я не орденоносець.

— Гут! — веселенько підвів він руку й простягнув мені. — Приносьте або пришліть заяву й посвідку від лікаря.

Я вийшов, неймовірно почувуючи втому.

Так, хоч блиснула мені тепер можливість поїхати на операцію, розв'язати якось нарешті справу з лікуванням, але хвороба так мене скрутила, що особливої радості я вже не відчув. Та й не відомо ще, чи пощастить поїхати — все зараз таке умовне, випадкове.

Сьогодні добув ордера на приміщення. На нього, виявляється, претендував К-е і спізвився по ордер тільки на один день...

Днями дві цікаві зустрічі. В сутінках стукають, приходять до мене М. Б-й та ще хтось. Виходжу до них у кабінет, свічу сірника просто, щоб з'орієнтуватись. Мені рекомендується невідомий, середнього росту, худорлявий, приємний з обличчя чоловічина:

— Б-ч.

А потім ще запитує:

— Пам'ятаєте?

— Ні.

— А Тетіїв пам'ятаєте?

— Ну, звичайно.

— А 19-20 рік у Тетіїві? Повстання пам'ятаєте?

— Ну, ще б пак!

— От і я там був. Я, правда, порівнюючи з вами, був малопомітною людиною, а все ж учасником був.

— Та хто ж ви, га? От, ей-бо, не пригадую собі.

— Я з Бурковець студент тодішній, син священника з Бурковець... От. (Пропускаємо тут пів сторінки рукопису. Ред.).

Друга зустріч тими ж днями з В. К-м, якому я свого часу дуже допомагав виходити в

люди, як молодому письменникові. Опасистий став. Вигляд куди кращий, ніж у редакції було. В новому убранні. Цигарки “Київ” палить. Приїхав, як касир банку з того містечка на Звенигородщині, де він тепер живе, — приїхав вантажною машиною до тещі, привіз їй картоплі, борошна тощо. Взагалі вихваляється, що йому дуже добре живеться. Це й видно. Аж неприємні були ці вихваляння й ця ситість. Розлягся у мене на канапі дуже не примушено, цигарки дорогі смалить, розповідає про свої (досить сумнівні) бойові подвиги — він під Києвом ніби то потрапив у полон. Я зрештою спитав його, що він робить, як письменник?

— Нічого.

— Дуже погано. Не маєте права байдики бити. Молодість, вільний час, сприятливі умови... та яке ви право маєте сидіти склавши руки? Чи ви вже зовсім не почуваетесь українцем? Якщо наступного разу, зустрівши вас, я довідаюсь, що ви так само продовжуєте байдикувати, я перестану вас поважати!

Я його добре викартав. Він погодився зі мною, запевнив, що працюватиме. Присутній при цьому В-й енергійно мене підтримав.

Отак, чого доброго, можна й померти. Розумію, відчуваю, що живу останніми рештками сил. **Не стільки фізичними, як духовними.** (Підкр. наше. Ред.). Примушую себе жити, Наказую собі рухатись, наказую ще триматись. Ще трохи. Ще. — Встань, піди, повернись, зроби, подумай... І бачу, так, бачу, що це ходить хтось другий. Один “я” наказує, а другий силоміць виконує. Але як довго мож-

на отак протягти? Хвилинами перший “я” каже: “Аркаша, погане зовсім діло. Жаль мені тебе, Аркашо! До чого ти дожився? І що ти встиг зробити? Нічого. Нічого ти ще поважного не зробив. А от, мабуть, помреш. І все це так несподівано. І виходу нема. Жаль, жаль мені тебе, маленький мрійнику, дурненький Аркаша, хлопчику нетривкий, обмежений з провінціальної сквірської гімназії... Жаль...” І коли я думаю про те, що жалію себе, — стає мені страшно. Пожаліти самого себе, — це вже справжнє безсилля, безнадійність. Найгірше, найнебезпечніше, коли мужчина починає себе жаліти, впадає в сентимент.

Але виходу справді нема. Коли б не така тяжка хвороба, я, безперечно, ще крутився б туди-сюди, я ще вискочив би з Києва до себе на село, сам підживився б і маму підживив. Я тоді й до Львова конче добувся б — чи існували б тоді для мене оті кордони (тим паче, такі умовні) й різні бюрократичні приписи? Я й Лесика забрав би до Львова, і маму.

Та ба!.. Лежу, як колода. Мене корчить від болів у три погібелі. Мені вже й не хочеться нічого їсти, хоч мама невідомими шляхами дістає десь по-трошки молока або колотухи. Не їм, не можу. Часто вонітую пекучою від kwasів рідиною, що збирається у шлункові неймовірно великою кількістю, але намагаюсь робити це так, щоб мама не бачила, щоб менше вона хвилювалась. Мерзну страшенно — не тільки тому, що в неопаленій хаті нашій пара з уст клубками летить, а й тому, що дуже виснажений, дуже схуд і, скільки б не зо-

дягав на себе барахла, як щільно не вкривався б, — однаково тремчу. У ванні зіпсувався кран, там безнастанно дзюркотить вода, і я, слухаючи її падіння, знаючи, яка вона там холодна, здригаюсь раз-у-раз. Вона, ця біжуча вода, мучить мене цілу ніч. Мені хочеться ще тепліше вкритися, конче хочеться окунутися в справжнє ласкаве тепло і спокій (ото щастя!) і заснути навіки. (Пропускаємо тут $\frac{3}{4}$ сторінки рукопису. Ред.).

І я самотній. Страшенно самотній. Тільки мама зі мною. Але мама є мама. З нею не про все й поговориш... Ах, коли б мені хоч трошки більше сил! Я ще поборовся б!

На Малій Володимирській (колиш. Столипінська) 60 — моє нове помешкання. Височенний будинок на горбі з трохи романтичною брамою виглядав назовні ніби замок, але моє приміщення у цокальному поверсі пів підвал. Його можуть бомбувати (занадто показовий об'єкт), але я гарантований. Там жив якийсь дентист-жид, досі ще залишилось лікарське крісло у сінях. Управитель, як виявилось, колишній учитель середньої школи з П... під Сквирою. Дуже добре до мене поставився. Та мешканці цього півпідвалу, що переносяться до іншого приміщення ще тижнів зо два триматимуть тут свої речі. Отже, справа затягується.

Нарешті Винницький приніс трохи грошей за субтитри до кінофільму. Казав, що нова дирекція вважає мій гонорар занадто високим. Годі! Більше для них нічого не робитиму. Це вже не скупість, а цинізм.

Характерна картинка з останніх днів на розі

Фундукліївської й Нестерівської, де тепер — закритий магазин лише для німців. Привозять туди велику хуру білих булок. Запах б'є на всю вулицю. Перехожі зупиняються, зупиняюсь і я. Нас дедалі більше. Вже велика юрба. Можна подумати, що тут сталась якась особлива подія: когось заарештували, хтось б'ється, нещасний випадок... Ні! Це величезна юрба жадібно п'є запах свіжого білого хліба, голодна виснажена юрба. Вона стоїть мовчки. Вона дивиться похмуро. Німці носять хліб і зиркають на юрбу підозріло, трохи сум'ятно, наче злодії. А юрба все зростає й похмуро мовчить. І за цією мовчазністю клекотить глибокий гнів і злість. І тут один одного розуміють без слів. І здається щохвилини — кинуться, розхапають цей хліб, розтрощать воза, розгромлять магазин. Ось-ось станеться щось страшне, непоправне. Не забуду ніколи тих застиглих з іскоркою злоби очей і того кричущого мовчання.

А вода з кранту у ванні все капає, капає, дзюрчить, аж наче свердлить наскрізь мене всього. Слюсар не хоче направляти — йому байдуже, бо він з цього будинку виїздить.

Мене огортає неймовірна втома і... раптом якась цілковита дерев'яна байдужість до всього, до всього.

Піду ляжу, добре вкриюсь. З головою.

Від редакції: На цьому кінчається перший зошит "Щоденника", що має 165 сторінок, записаних дрібним письмом, різного кольору атраментом. Цей зошит згодом було поправлено власною рукою автора, деякі місця старанно закреслені. Останні 3 сторінки написано чорним олівцем.

ПРИМІТКИ

1) Ніна — дружина А. Любченка.

2) А. Б і В — три визначні українські письменники, яким таки не пощастило “проскочити на Київ” і вони залишились і досі в Україні, чому ми й не подали їх імен. Доречі, проти одного з них еміграційна українська преса одного політичного напрямку уже зовсім недавно виписувала найжахливіші обвинувачення. Про їх безглуздість свідчать хоч би ці рядки щоденника А. Любченка, бо як би той письменник був справді такий зрадник українського народу, як запевняють якісь таємничі інформатори, то очевидно не проривався б на Київ, зайнятий уже німцями, а негайно видав би своїх колег, ворогів ССРСР, в т. ч. й А. Любченка. На яких (і головне — чиїх) інформаціях ґрунтовані ті обвинувачення, є очевидно таємницею редакцій тих часописів.

3) Х. — Брат відомого письменника, орденосця і лавреата Сталінської премії, прізвища якого ми не виявляємо.

4) Ю — письменник, орденосець, лавреат сталінської премії. Лишився в Україні, тому його прізвище також опускаємо.

5) М.Б. — один з найвизначніших художників старого покоління.

6) Волконович (Всеволод Демидович) — заступник голови Київської міської управи. Призначив його на цю посаду ще перший голова управи Багазій. 19. 2. 1941 р. Волконовича разом з Багазієм та іншими українськими патріотами арештує німецьке гестапо. З цього арешту Волконович виходить за тиждень.

При новому складі М. У. він стає знову заступником голови, разом з тим виконуючи ролю офі-

дійного інформатора гестапо про політичні настрої українського населення.

Виїхавши на еміграцію в Німеччину, Волконович пристав до російського табору і викладав у російській гімназії в Пасав (Баварія). На запитання, як він, українець, опинився серед росіян, він заявив: “Меня зачислили к українцам по недоразумению.”

До війни Волконович викладав старослов'янську мову у Ніженському пединституті, хоч стало жив у Києві. З походження Волконович — білорус.

7) Убиральня була в кінці двору метрів за 300 — і вся в дірах. (Прим. авторова).

8) Почались снігові завії — поїзди зупинилися. (Прим. авторова.)

9) Корнійчуком.

10) Див. примітку 6.

11) **В. Дудін**, якого автор вперше згадує під датою 24. VI. 42 р. (“Сьогодні зустріч і знайомство з редактором російської газети “Последніє новості” — Діновим, здається” — “Н. Д.” ч. 17/18), не знаючи ще добре його прізвища, — колишній доцент КПІ (Київський Політехн. Інститут) з курсу англійської мови, співробітник гестапо (любив висловлюватись: “Я паговорю со своїми знакоми в СД, еслі ані не будуть іметь нічево протів, то я вам памагу...).

Його брат, Рюрік Дудін, студент консерваторії, ф-т драматургії, доносив у гестапо на своїх професорів і товаришів по курсу.

Їх приятелі по співпраці в німецьких поліційних органах і по винищенню всього українського в Києві, Керша і Майдан на еміграції продовжують винищувати українство.

Про Майдана гетьманська організація в Торонті дала відомості в англ. пресу, що до Канади прибув “новий Шевченко”. Вони ж, гетьманці, і допомогли йому приїхати сюди.

Керші пощастило ще більше: “Свобода” була дала йому свої сторінки, щоб він обляяв усю українську підсоветську інтелігенцію, зокрема **Аркадія Любченка**, а потім дала місце п. Кокольському (для “полеміки” з Кершою!) і він ще раз вилаяв “східняків”, не менше і не м’якше за Кершу.

12) Два останні рядки цієї “поезії” не надаються до друку.

13) Основоположник драм. рос. театру в Києві (стаціонарного). — Прим. авторова.

14) Друкарська помилка. Має бути **Н. Рибак**.

15) Ім’я поета орденоносця, лавреата Сталінської премії.

16) З вибухом війни в Україні по всіх установах, фабриках, колгоспах і радгоспах було заведене стале вартування. Варта мусіла бути з кількох осіб (щоб був свідок!). Офіційно варта призначалась для охорони від німецьких шпигунів, а фактично для забезпечення від народнього повстання. Вартували (по черзі) співробітники установи. Перевіряло дієвість і наявність варти НКВД.

ЗАВВАЖЕНІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ

Стор 10, 3-й рядок зверху — замість “Берестіль” має бути “Березіль.”

Стор. 39, 8-й рядок знизу — замість Києка!, має бути **Киева!**

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

ЧИТАЙТЕ!

„Н О В І Д Н І“

Ілюстрований універсальний місячник.

“НОВІ ДНІ” — журнал, що поширює любов і згоду між українцями.

“НОВІ ДНІ” — журнал, у якому знайдете все — від поезії і художньої прози почавши, і на політичні та науці скінчивши.

“НОВІ ДНІ” — журнал, у якому співпрацюють найкращі наші поети, письменники, критики, публіцисти і вчені.

“НОВІ ДНІ” — журнал справді безпартійний, в чому ви переконаєтесь, одержавши перше число.

Передплата в Канаді і ЗДА: річна — \$3.00, піврічна — \$1.75.

Замовлення і гроші слати на адресу:

**“Nowi Dni”
Box 452, Term. “A”
Toronto, Ont.**

П О В І Д О М Л Е Н Н Я

Маємо шану повідомити Вп. Українське Громадянство, що з днем 1-го грудня 1951 р.
УКРАЇНСЬКА КНИГАРНЯ

А Р К А

перейшла на нове приміщення при:

575 QUEEN ST. W., TORONTO, ONT.
TEL.: PL. 7061

Запрошуємо Вас сердечно відвідати нас.

Переглядайте постійно наші книжки та інший товар. Не в'яжіться, що, може не маєте наміру сьогодні купити.

Вигідне, модерне приміщення.

Повний вибір часописів, журналів, книжок (багато новинок).

Шкільне та канцелярійне приладдя.

Вишивки, різьби, панама, нитки до вишивання, взори.

Прикраси на ялинку, святочні дарунки та новий вибір святочних карток.

Грамофонові пластинки (патефони, радіоприймачі).

Великий вибір чоколад, меду, мороженого та інших солодошів.

Тютюни, цигарки та всякого рода дрібна галантерія.

ПАМ'ЯТАЙМО, ЩО:

Українська книжка — це ознака української культури.

Українська торгівля і промисл — це основи нашого національного багатства.

Управа Книгарні
“А Р К А”

NOVI ANI